

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ФРАНКОВА ВІКТОРІЯ АНАТОЛІЇВНА

Допускається до захисту:
в. о. завідувача кафедри
історії України та спеціальних
галузей історичної науки,
д.і.н., професор Н. Р. Темірова

« _____ » _____ 2024 р.

МУРАЛИ ЯК МІСЦЕ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ

Спеціальність 032 Історія та археологія

Кваліфікаційна (бакалаврська робота)

Науковий керівник:

Пятницькова І.В., к.і.н., доцент кафедри
історії України та спеціальних
галузей історичної науки д.і.н.

Оцінка: _____ / _____ / _____

Голова ЕК: _____

АНОТАЦІЯ

Франкова В. А. Мурали як місце історичної пам'яті в Україні. Спеціальність 032 «Історія та археологія», освітня програма «Історія та археологія». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2024.

Дослідження присвячене визначенню значення муралів як місця історичної пам'яті в Україні. У роботі розглянуто походження та основні характеристики муралу. Висвітлено поширення та розвиток муралістичного руху на теренах України. Досліджено тематичне різноманіття муралів на історичну тематику. У роботі розглянуто мурали як об'єкт сучасної колективної пам'яті.

Ключові слова: мурали, історична пам'ять, місця пам'яті, історія, культура.

80 с. 4 дод. Бібліограф.: 192 найм.

Frankova V. A. Murals as a place of historical memory in Ukraine. Specialty 032 "History and Archeology". Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia 2024.

The study is devoted to determining the significance of murals as a place of historical memory in Ukraine. The paper examines the origin and main characteristics of the mural. The spread and development of the muralist movement on the territory of Ukraine is covered. The thematic variety of murals on historical subjects was studied. The paper examines murals as an object of modern collective memory.

Keywords: murals, historical memory, places of memory, history, culture.

80 c. 4 app. Bibliography: 192 references.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «МУРАЛУ» ТА ЙОГО ХАРАКТЕРНІ РИСИ.....	9
1.1. Мурали як складова мистецтва.....	9
1.2. Мурали як спосіб комеморації.....	14
1.3. Дискусії щодо початку муралізму.....	18
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК СТІНОПISY В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	24
2.1. Зародження муралізму на теренах України.....	24
2.2. Центральна та регіональна політики створення муралів.....	27
2.3. Громадські ініціативи.....	32
РОЗДІЛ 3. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МИНУЛОГО В МУРАЛАХ.....	39
3.1. Тематична характеристика.....	39
3.2. Локальна специфіка муралів	44
3.3. Події Революції гідності та сучасної російсько-української війни на стінописах України.....	49
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПОСИЛАНЬ.....	56
ДОДАТКИ.....	77

ВСТУП

Актуальність теми дослідження полягає у визначенні ролі муралів як частини публічного простору та їх місця в колективній історичній пам'яті. Стінописи відіграють важливу роль у формуванні ідентичності населення за рахунок своєї постійної присутності в соціальному житті мас. Вторгаючись до публічного простору громадськості, маючи на меті висловлення гніву чи поширення своєї позиції, митці сприяють обізнаності населення та діалогу на подану тематику. Візуальна комунікація з глядачем є важливим елементом стінописів як виду монументального мистецтва.

Важливим є дослідження тематичної та регіональної специфіки стінописів на території України. Все більше муралів, які порушують важливі для суспільства теми чи присвячені історії краю, з'являється в українських містах. А завдяки міжкультурному діалогу митців з різних куточків світу ці мистецькі твори перебувають в контексті світового розвитку муралізму.

Муралізм привертає до себе увагу очей місцевих жителів і туристів, в яких вже постають питання про елементи малюнка, їх комбінацію та особливо про сенси, які містить в собі дана робота. Сюжети стінописів повідомляють суспільству про щось важливе, про певні цінності, які це суспільство розділяє. Таким чином постає проблема дослідження муралів як місць пам'яті. Залишаючи відбиток певної історичної епохи в міському просторі, мурали роблять вагомий внесок для закріплення обраних подій в історичній пам'яті.

Мета дослідження полягає у визначенні ролі муралів у публічному просторі та колективній пам'яті українців.

Поставлена мета передбачає вирішення наступних **завдань**:

- охарактеризувати мурал як складову мистецтва;
- проаналізувати витоки муралізму як різновиду монументального мистецтва;

- розглянути стінопис як місце історичної пам'яті;
- визначити значення муралів для національної ідентичності;
- окреслити регіональні особливості муралізму.

Об'єктом дослідження є мурали на території України.

Предметом дослідження – історія муралізму та його місце в історичній пам'яті українського народу.

Теоритичне та практичне значення одержаних результатів.

Дослідження містить тематичний та регіональний аналіз муралів. Розглянуто мурали населених пунктів України як акт меморіалізації історичних подій. Проведено аналіз муралів як способу комеморації на особистісному, локальному, регіональному, національному та міждержавному рівнях. Результати дослідження можуть бути використані для вивчення досвідів комеморації шляхом використання з цією метою муралів.

Практичне значення результатів кваліфікаційної роботи полягає у можливості їх використанні при оформленні просторів пам'яті, удосконалення законодавства щодо регулювання процесу їх створення.

Історіографія дослідження. Специфіка розвитку муралізму привернула увагу дослідників з усього світу. Вивчення муралістичного руху як складової монументального мистецтва характеризується міждисциплінарним підходом. Враховуючи специфіку розвитку стінописів України, першість їх дослідження належить іноземним дослідникам. Варто згадати праці Г. Ломена «The Walls Speak: Murals and Memory in Urban Philadelphia», 2001 р. Автор досліджує роль муралів в урбаністичному просторі через етнографічні дослідження муралістичного мистецтва Філадельфії; І. Корона «Mapping the Megalopolis. Order and Disorder in Mexico City».

Серед українських дослідників, ґрунтовним є дослідження мистецтвознавиці Ю. В. Шеменкової «Мурали України у світовому стріт-арті: формотворення, пластичне моделювання, художньо-образні особливості». Також активно представлена тема у статтях Р. Любавського, Г. Бітаєвої, Є. Бажкової, Б. Гаврилюка, І. Гаврилаша, М. Оспіщевої-Павлишин та інших.

Проблемі місць пам'яті та політики комеморації присвячені праці П'єра Нора, зокрема «Realms of memory: rethinking the French past». Також ґрунтовним є дослідження Л. Р. Ліппарда «The lure of the local: Senses of place in a multicentered society» та О. Любовець «Місця пам'яті: зміст та структура поняття», В. Масненко «Історична пам'ять як основа формування національної свідомості».

Попри наявність окремих досліджень з історії розвитку муралізму в Україні, в сучасній українській історіографії немає комплексного дослідження з цієї теми, яке б систематизувало кількість, зміст, мету існуючих муралів. Тому обрана для дослідження тема має наукову актуальність.

Джерельною базою дослідження є безпосередньо мурали міст та сіл України. Проаналізовано як великі осередки муралізму (Київ, Луцьк, Харків, Одеса, Суми, Тернопіль, Львів та інші), так і локальні прояви муралізму (міста Бібрка, Корець; села Іванків, Коршачина та Халеп'я та інші).

Другу групу джерел складають письмові джерела. Серед них постанови вищих та місцевих органів влади щодо створення муралів. Наприклад, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 300-річчя від дня народження Григорія Сковороди» від 12 жовтня 2022 року № 899-р. Відповідно до цього документу передбачалося з-поміж іншого також створення муралів із зображенням відомого українського філософа.

Використана у роботі «Петиція до Київської міської ради №12541 Призупинити офіційну підтримку органами місцевої влади створення нових муралів до затвердження прозорого механізму залучення громади та експертного середовища до затвердження їх ескізів» від 29 вересня 2023 засвідчує, що зміст муралів може викликати суспільне несприйняття та спротив.

Наступну групу джерел складають матеріали інформаційних ресурсів. Серед них сайти офіційних органів влади. У роботі були використані матеріали Запорізької, Львівської міських рад.

Великий масив інформації був зібраний шляхом аналізу новосних інформаційних ресурсів центральних («Газета «День», «Радіо Свобода», «Суспільне. Культура», «Укрінформ», «0512.com.ua», «24 канал», «n.v.ua») та місцевих видань («Білопілля.city», «Вечірній Київ», «Вінниця.info», «Волинь.Post», «Голос Конотопа», «Молодий буковинець», «Слобідський край», «Суспільне. Дніпро», «Суспільне. Київ», «Суспільне. Суми»). У них розміщувалася інформація про появу того чи іншого муралу, їх авторів, характеристику змісту. Більшість з них розміщена в електронному варіанті.

Методологічні засади. Робота спирається на принципи об'єктивності, історизму, системності та всебічності. Застосування цих наукових методів спрямоване на формування цілісного уявлення про розвиток муралізму в Україні, загальні тенденції розвитку, регіональні особливості. Оскільки кваліфікаційна робота побудована на вивченні візуальних джерел у роботі використані наукові принципи міждисциплінарності.

Серед загальнонаукових методів у роботі застосовані методи аналізу, синтезу. Важливе значення для дослідження проблеми, вирішення поставлених наукових завдань мало використання наукових методів історичної науки: історико-хронологічний, історико-типологічний методи, а також метод художньо-композиційного аналізу.

Апробація результатів дослідження. Частково результати дослідження були представлені у наукових публікаціях та на наукових конференціях. Зокрема, було взято участь у Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна у світовому історичному просторі» (Київ, 2023); VI Міжнародній науковій конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2024: історія, археологія та міжнародні відносини в умовах війни» (Вінниця, 2024). За результатами участі у збірниках відповідних конференцій були опубліковані тези «Мурали в просторах пам'яті Вінниці», «Стіни, що говорять: мурали закордонних митців як голос підтримки України».

Також опубліковано статтю «Історія вінницьких муралів» у Віснику студентського науковго товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса (2023, Том 2 № 15).

Структура кваліфікаційної (бакалаврської) роботи відповідає поставлені меті та завданням. Вона складається із вступу, трьох змістовних роздів та дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних посилань та додатків. Загальний обсяг роботи становить 80 сторінок, з яких на основний текст припадає 55 сторінок. Прикінцевий список джерел і літератури налічує 192 позиції.

РОЗДІЛ 1. ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «МУРАЛУ» ТА ЙОГО ХАРАКТЕРНІ РИСИ

1.1. Мурали як складова мистецтва

Мистецтво є формою суспільної свідомості або людською діяльністю, що відображає дійсність через конкретні, виразні, відповідні образи з певними естетичними ідеалами [44]. Серед функцій, які виконує мистецтво варто зазначити гносеологічну, що пов'язана з пізнанням навколишнього середовища та формуванням власних навичок; аксіологічна функція, в якій визначаються цінності та ідеали, моральні установки; сугестивна функція передбачає звернення до несвідомого; а також естетичну, виховну та комунікативну функції. Одним з найдавніших проявів людської творчості є монументальне мистецтво. Такий вид діяльності з'являється в житті міст зокрема й після важливих історичних подій. Твори монументального мистецтва стають тоді засобом самоствердження, отримують загальне визнання [1].

Мурал – це різновид монументального живопису, що являє собою масштабну композицію на поверхні стін та фасадів будівель. Етимологічно слово походить від латинського «murus» – стіна, особливо міська стіна [178]; muralis – «настінний живопис». Основною відмінністю стінопису як розпису від інших видів живопису є його невід'ємний зв'язок із архітектурою.

Цей вид монументального мистецтва вже не є рідкістю. Мурали можна зустріти на різних просторах міст: стіни шкіл, офісів, житлових комплексів або закладів харчування. Зазвичай муралісти люблять використовувати яскраві кольори, щоб стінопис привертав увагу з якомога більшої відстані. Однак часто можна зустріти роботи більш мінімалістичні завдяки вибору кольорової гамми, монохромні.

У стінописі використовують різні малярські техніки та матеріали: енкаустика, темпера, клейові фарби, олія; за нових часів – синтетичні гумові

фарби, акрил... [156]. Зазвичай при створенні таких мистецьких творів відносно мало уваги приділялося їх довготривалій стабільності. При створенні муралів досить часто не досліджували питання довговічності роботи. Митці не приділяли достатньо уваги якості матеріалів та їхнім властивостям, які не призначалися для зовнішнього використання. З часом під впливом погодних умов стінописи руйнуються, з'являються тріщини та знебарвлюються шари фарби [173].

Залежно від бажаного стилю художник наносить розпис на стіну вручну, використовуючи пензель чи валик, або за допомогою аерографа. На сучасному етапі розвитку стінописів надається перевага саме акриловим фарбам з подальшим покриттям лаком або глазур'ю. Муралу без стіни бути не може, і небагато стін стоять самі по собі. Це основна умова, яка впливає на планування, процес і реалізацію, і значною мірою відрізняє його від інших форм публічного мистецтва. Робота повинна бути намальована на місці, а не створена в майстерні художника, а потім перенесена в певне місце. Стіни несуть із собою безліч значущих спогадів для тих, хто живе серед них, про досвід, починаючи від повторюваних рутин повсякденного життя до трансцендентних моментів, соціально позначених «подій поза часом» [180].

Якщо класичні види мистецтва обмежені в доступності через своє розташування, то муралізм відкритий для будь-якого глядача. Розглядаючи конкретний приклад візуального мистецтва в публічному просторі питання про те, яку роль має відігравати поняття «публіка» у створенні мистецтва, залишається в центрі критичного мистецького дискурсу. Соціолог Говард Бейкер, чий систематичний аналіз мереж людей, які сприяють виробництву, визнанню та споживанню «мистецтва» є ґрунтовною роботою на цю тему, називаючи публіку «одним із найбільш швидкоплинних учасників мистецтва». Її подальше залучення починається після завершення творчого процесу його творцем [168].

Роль аудиторії в створенні мистецького твору, оточенням якого є не рамка полотна та стіни галереї, а колони, двері, димарі та пожежні сходи, потребує активного дослідження. Розпис муралу також стає своєрідною виставою для

пересічних людей, адже створення стінопису зазвичай займає досить тривалий період через масштаби роботи. Повне завершення роботи над муралом виникає в результаті випадкових діалогічних зустрічей між митцем і глядачем. Ці зустрічі в реальному житті відбуваються безліччю способів, коли глядачі беруть на себе багато ролей у світі мистецтва, які Беккер розрізняє так детально – діючи як радники, куратори, перекладачі, критики та адвокати.

Члени аудиторії навіть можуть стати об'єктами стінописів, шляхом прямого портретного зображення або у вигляді більш концептуальної репрезентації їхніх спогадів про минуле чи мрій про майбутнє. Що дозволяє глядачам приділяти більше уваги повідомленню, яке вкладено в стінопис [178], порівняно з телебаченням, де щохвилини надається нова інформація й зазвичай без повторів, що обмежує мисленнєвий аналіз інформації.

Мурали це приваблива форма публічного мистецтва, що перетворює нудні та занедбані міські простори на візитну картку громади [7]. Можна також стверджувати, що наявність великих публічних стінописів не тільки естетично покращує повсякденне життя мешканців або працівників корпоративних закладів, а й сприяє активному обговоренню актуальних проблем суспільства. Звісно мурал може бути лише формою художнього вираження особистості, але вплив значення, що стоїть за нею, може бути дуже пов'язаним і універсальним. Саме тому стінописи є дієвим засобом діалогу між різними прошарками суспільства.

Муралізм як різновид публічного мистецтва отримує оцінку на основі результативності в правильній передачі громадськості мети створення стінопису. Адже художню освіту, знання про те, як митець може комунікувати через свої твори мають далеко не всі члени громади, де створюється мурал. Візуальна комунікація є важливим елементом стінописів як виду монументального мистецтва. Стінопис пов'язаний з пошуком естетичних ідеалів людини, визначенням цінностей і їх трансляцією, передачею досвіду і знань із зовнішнього світу, а також формуванням особистісних навичок (у тому числі художніх), особистісним і соціальним вихованням, спілкування з суспільством.

Терміни «мурал» і «графіті» іноді використовуються як синоніми, хоча це помилка і не лише через специфіку техніки виконання. Деякі міські програми поширення стінописів у різних країнах світу реалізовано саме з метою витіснення графіті з міського простору, через асоціації частки місцевих жителів цього виду стріт-арту з бідністю, руїною, занепадом. Походження терміну графіті можна шукати від кореня грецького слова «graphene», що означає шкребти, малювати або писати; або від італійського graffiti – дряпати.

Зазвичай графіті малювали вночі й у формі простого напису. Як правило, повідомлення містило в собі протест на соціальну, політичну чи релігійну тематику, іноді супроводжувані ілюстраціями чи малюнками, але імена їхніх творців були приховані від загалу з багатьох причин. Перш за все через незаконність нанесення графіті в громадському просторі. Якщо розглядати графіті як спосіб висловити свій протест стосовно гострої суспільної теми, то анонімність автора передбачала його безпеку.

Сучасні графіті, якими ми їх знаємо зараз, набули популярності в 1970-х роках в містах Америки. Графіті зазвичай роблять швидко та приховано, зосереджуючись на окремих тегах чи підписах, а не на цінностях чи бажаннях місцевої громади. Серед матеріалів для нанесення графіті можна виділити, перш за все, фарби в балончиках аерозольних, маркери, фломастери, кулькові ручки та інші елементи, що підійдуть до бажаного стилю майбутнього муралу [4].

Анонімність автора графіті є однією з основних відмінностей від муралів. Попри свою суперечливість графіті можуть бути й голосом маргіналізованої частини суспільства, піднімаючи соціальні чи політичні питання. Обидва поняття можна сприймати як прагнення для соціальних перетворень або вираження бачення піднятих проблем, однак методи та акценти різні.

Графіті досить часто являє собою серію повідомлень, написи роблять на стінах там, де є аудиторія автора. Настрої суспільства стосовно графіті можна трактувати як неоднозначні. Часто сприймається як допустиме та веселе, навіть якщо це заборонено. Незважаючи на те, що графіті є відносно незначним актом вандалізму, воно часто створює атмосферу зневаги та викликає більш руйнівні

акти вандалізму. Погіршення громадського середовища шляхом нанесення графіті буде вартувати авторитету художника. Більше того, серед соціальних наслідків нанесення графіті є подальше сприйняття громадськістю простору з графіті як занедбаної небезпечної місцевості, що може знецінити життя та здобутки тутешньої громади [171].

Оскільки графіті є мінливим мистецьким явищем, сучасні практики вуличного мистецтва також мають термін «постграфіті», що відрізняється за естетичними та стилістичними показниками. Це знакова система, призначена для суспільного розпізнавання, а не для маркування. Постграфіті часто кодує таємничі та складні для загального розуміння повідомлення для місцевих субкультур [21].

Отже, мурали є самостійним напрямом мистецтва. На сьогодні вони визнанні законом різних країн та заохочуються, особливо в міських умовах. Вони є масштабними творами мистецтва, створення яких узгоджується з місцевою владою, і досить часто нею й спонсорується. Митці можуть підписати договір з міськрадою на виконання робіт з подальшим отриманням гонорару за готовий стінопис. Очевидно, що мурали художники підписують справжнім ім'ям або своїм псевдонімом, що відомий назагал. Анонімність автора тут не притаманна на відміну від графіті. Стінописи можуть нести в собі інформацію про дану територію, її історію чи цінності. Вони створюються з наміром прикрасити та перетворити простір, оживити громаду та сприяти почуттю гордості та ідентичності.

Для муралів характерним є сюжетна основа роботи та складність техніки виконання, бо наймають для створення муралів зазвичай людей із професійною освітою. Графіті трактується більш суперечливо, адже це зазвичай несанкціоноване нанесення малюнку на приватні чи державні будівлі. Це скоріше акт непокори, а не благоустрою. Однак певні графіті також можуть мати важливе історичне значення, як малюнки на Берлінській стіні, яку називають «найбільшим полотном світу». І нині це популярне туристичне місце. Проте

переважну більшість графіті трактують як соціальний злочин або вандалізм, а не художнє вираження.

1.2. Мурали як спосіб комеморації

Синергія понять «історія» та «пам'ять» привернула до себе увагу багатьох дослідників. П'єр Нора був одним з перших, хто підняв тему відокремлення історії від пам'яті. Пам'ять – це явище сучасності, що прив'язує нас до триваючого теперішнього часу. Історія – це репрезентація минулого [185]. Вивчаючи події минулого за слідами пам'яті маємо можливість дізнатися перш за все про його можливі образи, а не саме минуле. Особливістю історичної пам'яті є її обмеження в часі. Сучасна історикиня І. А. Бондаревська зазначає, що у реальному функціонуванні суспільної свідомості спостерігається явище перекривання одного пласту історичної пам'яті іншим, більш компліментарним для сучасників. Визначальною в даному питанні є дистанція, що відділяє нас від того чи іншого історичного періоду. Пам'ять не є безумовним благом, коли йдеться про реальний історичний процес. В дійсності ми завжди маємо певні конфігурації пам'яті/забування. Адже ці процеси позначають розриви, трансформації досвіду [8].

Історична пам'ять – здатність людської свідомості відтворювати минуле. Сучасний український історик В. В. Масненко серед рівнів історичної пам'яті виділяє: загальноетнічний (національний), локальний та особистісний. Згідно з якими розрізняють колективну, групову та індивідуальну форми історичної пам'яті [45].

Більш деталізує рівні історичної пам'яті у своїй роботі дослідниця М. О. Любовець, виділяючи сумарно п'ять. Першим є особистісний рівень історичної пам'яті. Він пов'язаний із окремою особистістю та її спогадами. На другому рівні розташовані місця локальної історичної пам'яті окреслюють та актуалізують населенню історичне минуле конкретно їх міста чи села, сприяючи розвитку локальної історії краю. Третім рівнем є регіональні місця пам'яті,

присвячені подіям та постатям, що відіграли вагому роль в історії регіону або країни загалом, але з чіткою фіксацією в свідомості населення конкретного регіону. Місця пам'яті загальноєтнічного (національного) рівня присвячені подіям та постатям, які внесли вагомий внесок до розвитку держави та нації. Головні функції таким місць пам'яті є закріплення пам'яті на національному рівні, сприяти у формуванні історичної свідомості та національної ідентичності. Останнім, п'ятим рівнем історичної пам'яті є міждержавний. Такі місця пам'яті сприяють врегулюванню суперечливих сторінок історії двох держав, підтримка та розвиток міждержавних відносин на ґрунті спільного історичного минулого [43].

Публічний простір населених пунктів є найбільш поширеним об'єктом для дослідження колективної пам'яті. Кожен з них має свою локальну історію. Міста як осередки проживання населення є прогресуючим об'єктом дослідження, що піддаються впливу політичних, економічних, технічних, культурних та історичних змін [85]. Культура пам'яті нині активно розвивається по всій території України. Увічнюються як події минулого під час панування тоталітарних режимів, так і події сьогодення.

Продуктом суспільної свідомості є «*les lieux de mémoire*» або простір пам'яті. Він створює певну модель реального буття, що сприяє зберіганню та передачі інформації про події, які людська пам'ять має властивість забувати чи змінювати.

Однак варто й враховувати кількість населення, які не зупиняться роздивитись та прочитати меморіальні дошки чи маленькі таблички на стінах будинків. Територією формування цінностей та їх просування в народні маси є суспільний простір в межах населених пунктів.

Мурали, важливою характеристикою яких є саме здатність передавати інформацію, також підпадають до об'єктів суспільної меморіалізації. Вони є однією з найбільш популярних форм поширення політики пам'яті в суспільному просторі. Завдяки своєму розташуванню на стінах будинків та розмірам

малюнка, велика кількість людей щодня проходить повз та споживає подане в зображальному вигляді послання.

Назви вулиць, пам'ятники й зокрема мурали стали майданчиком змагань різного бачення минулого та майбутнього України. Концепція місця є не лише фізичною, але й психологічною та інтеракційною. Місця не просто служать фоном для нашого досвіду, але стають важливим компонентом нашого досвіду і часто є центром нашої взаємодії. Простори населених пунктів сучасності завжди наповнені тією чи іншою мірою креолізованими текстами – рекламні оголошення, великі банери й плакати. Споживання візуального контенту різного смислового навантаження в межах суспільного простору вже стало щоденною рутинною [32].

За словами П'єра Нора, місця пам'яті або *lieux de mémoire* стосуються тих місць, де «пам'ять кристалізується»; місця, де виражається вичерпаний капітал колективної пам'яті. П'єр Нора розрізняє історію та пам'ять. Історія є об'єктивною наукою. Об'єктивне знання не допускає емоцій, а пам'ять навпаки є емоційним цементом суспільства. Вона пояснює чому ми є спільнотою, яка її історія формування. Не події чи постаті минулого є предметом історії, а той образ минулого, який закріпився для нащадків та ретранслювався ними. Історичний досвід, що зберігається в пам'яті суспільства є основою для майбутніх поколінь. Тому, через те що в різні часи ми ставимо минулому різні питання, пам'ять постійно змінюється [184].

Як зазначив американський дослідник китайського походження Ї-Фу Туан «простір» стає «місцем», коли він розташовується в тканині життя мешканців. Концепція місця, як переконливо стверджували ці та інші вчені, є не лише фізичною, але й психологічною та інтеракційною. Люди осмислюють «простори» навколо них, наповнюють їх значущістю та знайомістю, таким чином перетворюючи їх на «місця» [190].

Публічний простір міст сумішшю матеріального, економічного, адміністративного компонентів, а частіше за все об'єктом і результатом символічної влади. Останній компонент спирається на висвітлення локальних

дискурсів та систем уяви. Він є вирішальним у формуванні політики колективної ідентичності, перетворенню соціального та просторового порядку міста [177].

Тим не менш, сучасний урбаністичний простір постає також як палімпсест колективної пам'яті та ідентичності. Така концепція дозволяє акцентувати як міський простір сприймається через зв'язки між соціальним, культурним та матеріальним. Варіації форм та форматів публічної меморіалізації є одним з інструментів символічної влади [176]. Способи вшанування пам'яті в публічних просторах населених пунктів та їх деконструкція є надзвичайно важливими для стратегії та трансформації колективної ідентичності та історичної свідомості.

Муралізм привертає до себе увагу очей місцевих жителів і туристів, в яких вже постають питання про елементи малюнка, їх комбінацію та особливо про сенси, які містить в собі дана робота [82]. Стінописи перетворюються у важливі візуальні елементи громадського середовища, часто повертаючи глядача в події минулого, які стали або власно набутих досвідом або через історії під час родинних або громадських зібрань. Мурал спонукає до діалогу між глядачем та зображенням, в яке митець вкладає важливі для суспільства тези. Таким чином, мурал працює з глядачем – спонукає його до роздумів і емоційного досвіду [179]. Такі масштабні зображення привертають увагу за лічені секунди, що сприяє розвитку в суспільстві політики пам'яті.

В епоху споживацтва та масової культури присутня диспропорція меморіалізацією та спогляданням і вивченням минулого. Щойно пам'ять приймає форму монументального твору суспільство певною мірою звільняється від обов'язку пам'ятати. Беручи на себе роль меморіалізації, місця пам'яті полегшують тягар спогадів минулого. Проте в результаті акт меморіалізації певної історичної події чи особистості, що раніше була важливою для національної ідентичності, може стати відірваним від реального життя, замкнутим від більшості суспільства [192].

Одним із визначальних факторів формування історичної пам'яті є час, адже населення, проживаючи в різні періоди історії, отримує особистісний досвід для побудови ідентичності та свідомості. А простір є соціальним середовищем, де

знаходиться людина та різниться залежно від таких змінних як освіта, професія, сфера зайнятості, інтереси, рівень соціальної взаємодії та участь в житті певних соціальних груп [24].

Автори муралів висвітлюють у своїх роботах різноманітні теми – соціальні, естетичні, філософські, релігійні, політичні та інші. Крім того, серед тем часто можна побачити мурали з реальними подіями, що пов'язані з містом, де створено мурал. Таким чином формується світогляд майбутніх поколінь. Якщо розглядати стінопис як сучасне місце пам'яті, то він у візуальній формі має повідомити суспільству щось важливе, певний закодований набір цінностей, які це суспільство розділяє. Місце пам'яті має стати маркером української ідентичності, що покликаний консолідувати український народ.

1.3. Дискусії щодо початку муралізму

Витоки стінописів як різновиду монументального мистецтва варто шукати на різних етапах світової генези образотворчого мистецтва. Прообразами муралів називають наскельні малюнки, стародавні рельєфи з гротів та печер. Вони зображують полювання, збиральництво та релігійну діяльність. Кам'яний живопис у печерах Альтамірі (Іспанія) та Лаксі (Франція) часто вважають стінописом першого покоління. Серед характерних рис тодішніх творів анімалізм та антропоморфність як основа світогляду. У цьому випадку малюнки зображують соціальні та культурні умови навколо них, і, звичайно, також естетичні образи.

Ранні сліди стінописів можна простежити й у різних корінних народів Америки, включно з культурою Чумаш з регіону Південної Каліфорнії. Чумаші створювали петрогліфи та гравюри до поч. XIX ст. включно. Ці мистецькі витвори досі знаходяться в Пейнтед-Рок і в Державному історичному парку Пейнтед-Кейв у Санта-Барбарі (США). Настінний живопис у Теотіуакані, Какаштлі (Мексика) та інших місцях проживання майя також досить відомий [186]. Настінні розписи, знайдені в різних куточках світу, не мали прямого

впливу на муралізм у Мексиці перших десятиліть ХХ ст. ні за формою, ні за технікою виконання чи змістом роботи.

Звичайно, муралізм як монументальне мистецтво могло б трансформуватись з настінних розписів попередніх періодів. Аналізуючи настінне мистецтво як новий культурний феномен, культурологи та історики мистецтва висувають гіпотези про його появу, і немає теорій, пов'язаних безпосередньо з єгипетським живописом, фресками Давньої Греції та Риму, настінним розписом і фресками Відродження.

На думку мистецтвознавця О. В. Шила та магістра теорії архітектури О. А. Івашка сучасне вуличне мистецтво, частиною якого є і мурали, є новітньою віхою монументального мистецтва, заснованою на сучасних естетичних принципах [161].

Доктор філософії з образотворчого мистецтва Ю. В. Шеменьова у своїй праці «Мурали України у світовому стріт-арті: формотворення, пластичне моделювання, художньо-образні особливості» заявляє, що мурали є новітнім баченням архітектури, живопису, скульптури, мистецтва плаката разом із перформансом, що апелює до всього, що було напрацьоване в попередні періоди. Тобто кожна історична епоха є певним етапом перетворення творів монументального мистецтва на нинішні стінописи, фундаментом для яких є світова художня спадщина [160].

На думку професора політичних наук Олівера Дабене муралізм є чітким проявом демократії. Вторгаючись до публічного простору громадськості, маючи на меті висловлення гніву чи поширення своєї позиції, митці сприяють обізнаності населення та діалогу на подану тематику. Коли місцева влада намагається стримувати, регулювати та контролювати чи навіть придушувати вторгнення у громадський простір, вона може досягти своїх цілей демократичним шляхом, якщо замість того, щоб просто криміналізувати цю діяльність, вона веде діалог з митцями та намагається досягти порозуміння, натхненного концепція міста як спільного надбання [172].

Муралізм, як вдало зазначає журналіст за фахом К. Грицюк, почав активно розвиватися тоді, коли стіни міст стали основною для художнього вираження митців, їхнім полотном [25]. Кульмінацією становлення муралів як модерного мистецтва є Мексиканська революція. Як соціальне та культурне явище розписи на стінах Мексики слугують нагадуванням про революційні події на початку ХХ ст. Метою муралістського руху було усунення соціального та расового поділу. Митці розширили охоплення людей, створюючи свої витвори на стінах міста поза межами виставкових залів чи музеїв, де проходять ознайомлення з картинами, скульптурами [170].

Таким чином, просторові рамки знаходження стінопису дозволяють поєднати естетичний елемент роботи, не жертвуючи донесенням соціального чи політичного підтексту, вкладеного автором. Через монументальне наративне мистецтво великого масштабу художники-муралісти воліли зробити творчість зброєю в боротьбі під час Мексиканської революції 1910 – 1920 рр. Мурали були мистецьким протестом колоніальному пануванню. Окрім того, «їхні твори мистецтва плекали місцеву культуру через посилення на доколумбові та народні традиції» [186].

Одними з перших муралістів вважають Хосе Клементе Ороско, Дієго Ріверу та Давида Сікейроса. Їхнє об'єднання часто фігурує під назвою *los tres grandes* [166], тобто «три великих». З 1920-х до 1970-х рр. мурали з національними, соціальними та політичними повідомленнями були створені в багатьох громадських місцях, таких як каплиці, школи, урядові будівлі тощо. В історичному центрі міста Мехіко на стіні коледжу Сан-Ільфонсо художник Фернандо Леаль, використовуючи техніку енкаустики, створив стінопис «Свято сеньйора де Чалма». Він розкриває показує ритуал з поєднанням католицьких та місцевих обрядів, який виконують в місті Чалма [174, с. 42-44].

Учасники муралістського руху, зокрема Хосе Васконселос, вважали що створенню спільного естетичного бачення Мексики сприятиме об'єднання різних мистецьких течій, що контрастує з невпорядкованістю та наївним стилем народного мистецтва. Жан Шарло, який є французьким художником та одним із

основоположників муралізму, на підтримку такої точки зору зазначав, що «коли місцевий і середній клас поділяють один критерій, коли мова йде про мистецтво, ми будемо культурно спокутувані, а національне мистецтво, одна з надійних основ національної свідомості, стане фактом» [165].

Мистецтво, зокрема стінописи, сприяє розвитку суспільства, зцілюючи досі не вирішені розбіжності. Художники зображали так звану «мрію про порядок» на стінах ключових місць столиці країни, що було дороговказом і для постреволуційної політики країни та настроїв громадськості [170]. Одним з перших муралів післяреволюційного періоду Мексики є робота Хосе Клементе Ороско «Руйнування старого порядку» 1926 року. В центрі роботи знаходяться два селянина, що спостерігають за руйнацією споруд XIX ст., символічним зображенням загибелі минулої епохи [188]. Популярність мексиканського проєкту стінопису створила традицію, яка продовжується в Мексиці й досі. Серед багатьох пам'яток культури стінописи *los tres grandes* досі популярні як серед місцевих жителів, так і серед туристів.

Традиція мексиканського стінопису мала значний вплив на інші частини Америки, особливо на Сполучені Штати, де вона надихнула мистецький рух Чикано. Він почав розвиватися з кін. 1960-х рр., засуджуючи дискримінаційну соціальну систему американського суспільства та підтримуючи боротьбу за громадянські права. Характерними рисами руху Чикано є участь переважно художників-аматорів, на відміну від Дієго Рівеви, Сікейроса й інших та виражену схожість витворів із графіті через вибір місця та техніку виконання.

Основною темою для руху Чикано є культурна ідентичність в усіх її проявах. Серед сюжетів стінописів також присутні стародавні ікони, люди та події мексиканської революції та руху Чикано. Починаючи з південно-західних міст мексикансько-американського кордону, рух поширився на Чикаго, а пізніше – Нью-Йорк. [166].

Стінописи використовували як дидактичний засіб комунікації, з метою донести повідомлення опору до напівписьменного населення. Його другорядна мета полягала в тому, щоб донести до привілейованої еліти, як англо-, так і

іспаномовної, повідомлення зсередини цих районів меншин про те, що в їхніх межах існує культура та спадщина, які мають цінність [175].

Серед країн Європи муралістський рух почав активно розвиватись в 1970-х рр. Активно захоплюючи урбаністичний простір Німеччини, Франції, Великобританії та держав Центральної і Східної Європи [160]. У Лондоні 1985 р. створили мурал «Зміна картини» на честь сальвадорських повстанців. Робота навіть сьогодні нагадує місцевим про громадянську війну в Сальвадорі, яка тривала понад 12 років. Серед авторів стінопису – Джейн Гіффорд, Серхіо Наварро, Нік Каттермол і Розі Скайф Д'Інгерторп.

Ініціатором створення виступила Комісія з питань культури Сальвадорської компанії солідарності. Мурал знаходиться недалеко від станції метро Грінвіч і на даний момент вже частково втратив свій колір. На стінописі автор зобразив згуртовану спільноту повстанців, які борються із величезним сувоєм промислового виробництва, власників великих компаній, військових, політичних маріонеток. Таким чином мурал показує групу людей, які впливають на зміни в своєму житті [183].

Яскравим представником європейського муралізму є італійський художник Федеріко Масса. З 1990-х рр. він створював графіті стінописи під псевдонімом «Cruz», а з часом, відійшовши від графіті до муралів, почав використовувати символи гієни «Iena». В його стінописах присутні переважно зображення тварин, що нагадує суспільству про проблеми збереження природи. Також присутні сюжети про культуру Мексики. Наприклад, у Мілані в рамках проєкту «No Plastic More Fun» художник створив стінопис «Anthroposeano», про те як щоденні дії впливають на планету.

Автор пояснює, що «масштаби цього впливу сьогодні такі, що виправдовують відкриття нової глави в геологічній історії нашої планети: антропоцену. Виходячи з цієї концепції, я створив твір і назвав його «Anthroposeano», головна мета якого – змусити нас задуматися про шрами, залишені людиною на морському дні та поверхні океану, які часто є незгладимими ознаками екологічної катастрофи, яка стосується кожного» [181].

Витоки муралістичного руху, як складової монументального живопису, прослідковуються на всіх етапах історії мистецтва. Муралізм почав активно розвиватися з того моменту, коли стіни міст стали полотном для мистецьких робіт. Вуличне мистецтво є досить різноплановим явищем, ключовою є змістовна відмінність муралів від графіті та інших його видів. Серед провідних локальних осередків варто виділити Мексику, де муралістичний рух присутній в урбаністичному просторі з початку XX ст. Протягом тривалого часу стінописи відіграють важливу роль в публічному просторі міста. Мурали, важливою характеристикою яких є саме здатність передавати інформацію, є місцем сучасної меморіалізації.

РОЗДІЛ 2.

РОЗВИТОК СТИНОПISY В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

2.1. Зародження муралізму на теренах України

В Україні муралізм бере початок ще з 1990-х рр., але активний розвиток почався з 2013 р. Так, наприклад, першими муралами у м. Вінниці є створені у 2015 р. мурал «Зернина світу» Олександра Марченка та мурал луцького художника Артура Столярука «Око». Останній знаходиться за адресою вул. Оводова, 65 і є поєднанням мурал-арт та графіті. «Око» символізує річку Південний Буг, яка раніше носила назву Бог, що є свідком заснування та подальшого розвитку міста [156].

Розвиток українського муралістського руху не можна вивчати поза міжнародним контекстом через ряд причин. По-перше, історія стінописів на території України бере свій початок з 1990-х рр., а активний розвиток орієнтовно з 2013 р., на відміну від інших світових осередків муралізму, що датуються початком ХХ ст. По-друге, велика кількість муралів на території України було створено іноземними художниками або в співпраці з ними. Все більше муралів, які порушують важливі для суспільства теми чи присвячені історії краю, з'являється в українських містах. А завдяки міжкультурному діалогу митців з різних куточків світу ці мистецькі твори перебувають в контексті світового розвитку муралізму.

Основи муралізму як різновиду монументального живопису в Україні були запозичені з країн Європи та Америки. Відновлення незалежності в 1991 р. відкрило Україні шлях до активного розвитку мистецької сцени. Навіть нові напрямки, такі як стріт-арт, знайшли своїх шанувальників. Досвід художників з різних куточків світу вплинув на розвиток українського муралізму, але водночас

не витіснив автентичність та національні мотиви характерні для українського мистецтва.

Приміром, італійський художник, що малює під псевдонімом 2501, перед початком роботи над муралом витратив кілька днів свого часу на спілкування з місцевими жителями, досліджував національні традиції українців. Надихнувшись гербом України та вклавши в роботу слово «воля», автором було створено мурал, що є одним із найвищих в Європі. Його можна знайти за адресою місто Київ, проспект Маяковського, 1в. [111].

Мурали стали обов'язковим атрибутом таких міст як Київ, Харків, Львів, Одеса, Донецьк, Чернігів та інших. З кожним роком все більше майстрів звертаються до стінопису. Важливою характеристикою муралів є здатність передавати інформацію. Завдяки своєму розташуванню на стінах будинків та розмірам малюнка, велика кількість людей щодня проходить повз та споживає подане в зображальному вигляді послання [22].

Автори муралів висвітлюють у своїх роботах різноманітні теми – соціальні, естетичні, філософські, релігійні, політичні та інші. Крім того, серед тем часто можна побачити мурали з різними міфологічними сюжетами, реальними подіями, що пов'язані з містом, де створено мурал, стаючи значущими візуальними символами, наповненими пам'яттю та історією для тих, хто живе серед них [156].

Нині центрами урбан-арту в Україні є перш за все великі міста, що пояснюється високим рівнем розвитку громадськості. І, за словами відомого українського художника В. Греха (Dilk), українське графіті буде поступово втрачати свою актуальність. Митці, що раніше займалися класичним графіті, поступово переходять в муралістичний напрям, реалізуючись в творчих експериментах на просторах українських міст [98].

Серед українських митців-муралістів варто виділити всесвітньо відому команду «Інтересні казки» з Києва. Художники Олексій Бордусов та Володимир Манжос почали спільну творчість у 2000-х роках, експериментуючи спочатку з графіті. Сюрреалістичні ідеї та символізм допомагають їм втілювати

фантазмагоричні образи, які спонукають глядачів до роздумів про сенс життя та силою людського духу. Роботи даних митців відзначаються глибоким філософським підходом [22].

«Кайлас-В» це творча група з Харкова, що створює настінні розписи під замовлення. Вони створюють десятки муралів «під ключ» на різну тематику, добираючи необхідні техніки виконання, символи для художнього вираження відповідно до заданої теми. Але в такому випадку кінцевий результат муралу та і його виконавці перебувають у прямій залежності від бажань замовника роботи насамперед. Серед найвідоміших їхніх робіт величезні стінописи, присвячені Михайлу Грушевському (м. Київ, вул. Січових Стрільців, 75) й Тарасу Шевченку (м. Харків, Садовий проїзд, 30) [159].

Велику роль в розвитку сучасного українського мистецтва муралів займає активна співпраця із закордонними проєктами, художниками чи інституціями. Зокрема Гео Лерос виступив із ініціативою створення міжнародного художнього проєкту «Art United Us». Метою було об'єднання мистецьких кіл різних країн, привернувши суспільну увагу до війни, агресії та насильства [167]. Примітно, що цей проєкт показує нам сучасне концептуальне мистецтво, об'єднавши велику кількість художників високого рівня з України, Бельгії, Австралії, США та ін. Українськими містами почали цікавитись більше в контексті муралістського мистецького руху. Мультикультурність є однією з характеристик муралізму. Її поширенню сприяють міжнародні конкурси муралів, спеціалізовані організації чи програми культурного обміну.

2.2. Центральна та регіональна політики створення муралів

Український інститут національної пам'яті виділив два напрямки роботи в даному напрямку. По-перше, знаходити та повертати в публічний простір забуті місця пам'яті. По-друге, створювати нові місця пам'яті для українського народу. [46]. Муралізм як напрямок монументального мистецтва можна віднести до другої категорії. Завданням мистецтва є віднайти прийнятну та зрозумілу для населення форму меморалізації героїчних та трагічних сторінок історії нації.

Політика пам'яті це важлива складова гуманітарної стратегії держави. Термінологічний словник-довідник УІНП визначає меморіальну політику як складову державної політики в формуванні історичної та національної пам'яті, що здійснюється системно та послідовно [10].

Політику пам'яті можна охарактеризувати як механізми, процедури та форми взаємодії учасників політичного процесу, що орієнтовані на управління колективною пам'яттю. Мовою пам'яті є символи та форми, що розповідають про важливі події в житті суспільства. Меморіали не дають суспільству забути про певні події, відсунути їх на периферію історії. Вони піднімають складні питання про те, яку історію ми хочемо пам'ятати. П'єр Нора також наголошує на різниці понять «місце пам'яті» та «меморіал». Проте, вшанування пам'яті як колективний ритуал є діяльністю, що визначається жестами та словами тих, хто збирається разом у місцях пам'яті, щоб згадати певні аспекти свого минулого. Воно досить рідко може пройти незаплановано чи спонтанно [191].

Етимологічно термін меморіал походить від латинського слова «memoriale», що, зі свого боку, пов'язане із латинським «memoralis» – той, що належить до пам'яті. Кінцем XIV ст. датується початок вживання меморіалу як пам'ятного жесту, монументи й акту меморалізації [182]. З одного боку, політика пам'яті стосується минулого та його вшанування, а з другого боку вона напряду пов'язана із баченням майбутнього через призму минулого. Меморіалізація є публічним явищем, простір якої чітко окреслений, тому постає питання вибору вдалив історичних сюжетів для місця пам'яті. Основна увага в місцях пам'яті та меморіалах зосереджена саме на висвітленні пам'яті. Залежно від мети створення

пам'ять трактується та набуває нового значення в рамках створення історичної пам'яті регіону та трансформації історичної свідомості населення [189].

Меморіал створює офіційна державна структура щоб для збереження пам'яті та формування спільного сприйняття минулого, перейменовуючи вулиці, встановлюючи пам'ятники та меморіальні комплекси. Місця пам'яті, на думку дослідника, представляють ширший контекст, такий простір функціонує поза межами уявлень про минуле в традиційних меморіальних структурах публічного простору.

Контрмонументи — це меморіальні об'єкти, які використовують не класичну мову меморіалізації і є не просто нагадуванням, а точкою створення активної розмови в спільноті. Поняття контрмонументу запропонував американський дослідник Джеймс Янг в 90-ті роки у своїй роботі «Контрмонумент: пам'ять проти себе в сучасній Німеччині» [192]. Метою контрмеморіалу є порушення домінуючого історичного наративу, щоб надати голос тим, чиї історії були маргіналізовані чи виключені, а також підвищити обізнаність і розуміння історичної події, яка вшановується. Серед іншого малювання стінописів стало одним із найбільш використовуваних способів переосмислення, візуалізації та перерозподілу місцевої та національної історії в міському середовищі.

Вагомий внесок у закріпленні різних пластів історичної пам'яті належить саме активній державній політиці. Стінописи належить інтегрувати в міське середовище з конкретно просвітницькою метою. Беззмистовний мурал є втраченою можливістю для закріплення в суспільній свідомості історичної пам'яті поколінь українців. Історія та мистецтво поєднуються у вигляді муралів, задаючи напрямок руху суспільного розвитку.

Яскравим прикладом є постанова Верховної Ради України «Про відзначення 300-річчя з дня народження Григорія Сковороди» від 04 листопада 2020 року № 973-IX [84] та розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 300-річчя від дня народження Григорія

Сковороди» від 12 жовтня 2022 року № 899-р. [89]. Відповідно до яких створили й стінописи в різних містах України.

В Івано-Франківську за підтримки організації «Новий Акрополь» було створено мурал присвячений Григорію Сковороді [78]. В центрі роботи зображено Григорія Савича, що крокує вперед по розкритій книзі. На задньому плані присутні дерево з птахами та сонце. Зліва від постаті філософа автор стінопису розмістив слова: «Духовна зброя сильніше за тілесну». Мурал було створено до 300-річчя від народження Григорія Савича. Основна мета, яку поставили перед художником Романом Бончуком – результат повинен надихати людей та мати патріотичний настрій [97].

У Вінниці було створено мурал за ескізом місцевої мисткині Катерини Бонецької [102]. Ідея створення муралу зародилась у квітні 2022 року, а знищення Музею Сковороди на Харківщині стало каталізатором до реалізації проєкту. Досить символічно, що згодом, вулиці, де розташований мурал, присвоїли ім'я Григорія Сковороди.

На фасаді будівлі міста Миколаєва було створено мурал із духовним посилом Григорія Сковороди «В собі криницю людям я копав» [19]. Вибір цитати можна пов'язати із географічним розташуванням Миколаєва при злитті річок Південний Буг та Інгул. Образ криниці в розписі також є символічним. Кринична вода поєднується з чистотою душі Григорія Сковороди в образі хлопчика та переходить у зірки Чумацького шляху.

Харків'яни також долучилися до вшанування постаті Григорія Савича Сковороди. На вулиці Алчевських студенти та викладачі кафедри образотворчого мистецтва ХНПУ імені Г. С. Сковороди створили стінопис, де зображено мандрівного філософа, що сидить під деревом. Зверху стінопису розташовані чотири його вислови. На задньому плані видніються річка та село. [149]. А ще в грудні 2021 року на будинку №19 на вулиці Римарській міста Харкова було створено мурал, де зображено Григорія Савича на повен зріст. Особливістю даної роботи є її конструкція – 70 частин малюнка на матеріалі для

утеплення будинків, і за потреби можна буде зняти дану конструкцію із стіни [50].

Окрім загальнодержавної директиви присутня й позитивна динаміка політики пам'яті на рівні окремих міст. У Кропивницькому до 140-річчя театру корифеїв завершили створення стінопису [121]. Протягом 50-ти днів створювали роботу під назвою «Корифей Марко» на стіні будівлі. Художник Олександр Брітцев так говорить про свою роботу: «Сюжет муралу – це композиційний колаж із сільського пейзажу, де є побут і життя селян. Саме там наше коріння. Головною частиною малюнка є портрет Марка Кропивницького. Важливий момент – його погляд. Видатний український драматург дивиться вперед. Так само вперед рухається і човен, на якому стоїть козак, тримаючи синьо-жовтий стяг. Козак – це теж образ корифея. Він стоїть нерухомо над своїм театром – велич особистості, яким був Марко Кропивницький. Символ човна – це окрема лінія в стінописі. Бо він – як людське тіло, як вмістилище душі. Як кожен колектив є одним човном, так і кожна країна – це єдність і цілісність напрямку. Супутником сюжету є фантастичні квіти півники або ж іриси. Вони зображені з масками. Це складова театру – бути виразним, сумним, веселим, здивованим, щоб якнайяскравіше передати настрій. Також ці квіти є символом дружби та довіри». Саме такі проєкти, що безпосередньо пов'язані з історією громади сприяють створенню нових просторів пам'яті, що стають своєрідною мовою міста.

У Херсоні МВА спільно із низкою закладів спеціалізованої мистецької освіти організували арт-фестиваль муралів на стінах протиуламкових укриттів «Від конституції до незалежності». Організатори позиціонують даний захід як арт-терапію для мешканців, запрошуючи всіх охочих до створення стінописів. Серед обов'язкових вимог до ескізів лише українська мова для всіх можливих написів на стінописі та друкованих матеріалів проєкту. Тематика фестивалю довільна, але перевагу надають стінописам на тему «Херсон незламний», «З Україною в серці», «Херсон квітучий», «Херсон – місто сонця», «Флора, фауна Херсонщини» та «Спадщина Поліни Райко» [151].

Серед робіт даного проекту можна виділити стінопис рівненського художника Костянтина Качановського. Митець зобразив дівчинку, що змиває зі стіни герб РФ, а нижче написано текст «росія тут НІКОЛИ». Напис є алюзією на часто вживане гасло росіян на окупованих територіях «россия здесь навсегда» [88].

Для локальної історичної пам'яті є згадка Поліни Райко в рамках такого художнього фестивалю. Вона є представницею наївного мистецтва з Херсонщини. Підрив окупантами Каховської ГЕС зруйнував будинок-музей художниці в Олешках. Мистецька цінність її будинку полягала в тому, що Поліна Райко розписала всі поверхні свого будинку: стіни, стеля, паркан, ворота та навіть могили родичів на кладовищі. Її будинок став об'єктом культурної спадщини України та місцем паломництва. На даний момент можна відвідати лише віртуальну екскурсію пам'ятки на сайті благодійного фонду ім. Поліни Райко [162].

Ще одним стінописом в рамках херсонського фестивалю є робота присвячена тимчасово окупованому Криму. Денис Чистіков, Представник президента України в АРК, запропонував концепцію роботи, а на стіні її втілила художниця Альона Петровська. На муралі зображено кімнату, з вікна якої дівчина дивиться на гору Аю-Даг. Сама кімната оточена орнаментами за мотивами кирилиці. Їх відтворили з малюнків Лесі Українки, які були створені під час її проживання в Криму [152].

Чудовим зв'язком поколінь можна назвати мурал в центрі Тернополя «Великого бажайте». Він створений на стіні будівлі спортивного майданчику поряд із гімназією [11]. На муралі вирішили зобразити сучасних випускників на фоні будівлі гімназії, а зверху постали українські інтелігенти минулого століття. Серед постатей режисер та актор Лесь Курбас, актор театру та кіно Мар'ян Крушельницький, членкиня ОУН Катерина Зарицька, єпископ УГКЦ Йосип Сліпий – всі вони навчались у Тернопільській українській гімназії, що діяла з 1898 по 1944 рр. – та зображення письменника та громадського діяча Івана Франка, чие ім'я носить гімназія зараз.

Зважаючи на значну регіоналізацію історичної свідомості в країні, антиукраїнські сили особливо потужно використовували маніпуляції з історією у південно-східних областях [163]. У насадженні своєї імперської політики РФ активно використовує живопис, в тому числі монументальний. В контексті російсько-української війни їхньою метою є поширення російської ідеології, пропаганда загальноросійських цінностей та звеличення «спеціальної воєнної операції».

Згідно з інформацією Центру національного спротиву, РФ відправила своїх митців на тимчасово окуповані території для створення стінописів, що звеличуватимуть російську загарбницьку політику [90]. Поширення імперських та радянських наративів у публічному просторі населеного пункту та у місцях колективної пам'яті спрямовані на розвиток історичної пам'яті регіонального рівня та відповідної ідентичності, що поступово буде трансформуватись в російську завдяки професійному підходу до політики пам'яті. Цілеспрямовані маніпуляції з історичною пам'яттю мають довгострокові наслідки для свідомості населення.

2.3. Громадські ініціативи

На міжнародній мистецькій арені та в Україні зокрема прийнята практика, що такі мистецькі проекти, як-от стінописи в суспільних просторах є маркером культурного розвитку суспільства, місцем для туристичних візитів та проведення активностей місцевих громад. Для архітектури міст України характерні монотонні сірі споруди радянського типу, особливо для житлових районів. Тому мурал в такому контексті має змогу надавати естетичну та контрастну компоненту до одноманітності повсякдення.

Сайт I Support Street Art (ISSA) у 2017 р. вніс три мурали, що були зроблені на території України, до переліку кращих творів вуличного мистецтва [169]. Це стінопис на вулиці міста Києва «Розум, тіло і душа» італійського художника на ім'я Kraser, що був зроблений в рамках міжнародного проекту «Art United Us».

Також було відзначено мурал на київській гімназії №267, де зображено двох пантер, автором роботи є Франк Фазоло (Jaz). Та третій мурал зі списку розташований у Харкові. Маріуш Варас (M-City) зобразив людську голову, поміщену в міський простір.

З 2017 р. в місті проходить міжнародний фестиваль «Kharkiv Mural Fest», а департамент культури Харківської міської ради надає дозвіл на створення кожного муралу в місті. Згідно з інформацією дослідника Романа Любавського, міська влада переважно є ініціатором створення стінописів із радянським дискурсом та ностальгією [42].

Найбільша кількість таких сюжетів постала на стінах будинків у 2013 р., що було приурочено до святкування дня міста та 70-річчя звільнення від німецьких окупантів. Керівництво міста започаткувало проєкт «Гордость Харькова», в рамках якого було створено мурали, присвячені харків'янам життєвий та творчий шлях який напряду пов'язаний із подіями так званої «Великої вітчизняної війни». Це насамперед персоналії Г. Жукова, П. Набойченка, К. Шульженка, В. Гризодубової.

Такий вибір сторінки історії міста для висвітлення в публічному просторі не сприяє підвищенню рівня національної свідомості серед мешканців сучасної України. Вже з 2014 р. з'являються проєкти з кращим історичним наповненням на рівні з подальшим просуванням радянсько-ностальгічних стінописів. В Харкові було створено мурали присвячені філософу Григорію Сковороді, поету та прозаїку Тарасу Шевченку, радянському космонавту Юрію Гагаріну, російській актрисі Людмилі Гурченко, ще одній російській актрисі Наталії Фатєєвій, нобелівському лауреату-фізику Льву Ландау та актору Леоніду Бикову [64].

За короткий проміжок часу мурали стали невід'ємною складовою урбаністичного середовища. Перш за все вони створювалися в рамках різноманітних фестивалів. У місті Луцьк заснували фестиваль «Lutsk WallKing», що проходив у 2020 р.. Реалізацією проєкту займалися Фонд Ігоря Палиці «Тільки разом» за підтримки Українського культурного фонду [126].

У Львові діяв фестиваль муралів Lviv WallKing, організаторами якого є мистецьке об'єднання «Фарбований лис» та інститут соціальних ініціатив. Ескіз кожного стінопису проходить узгодження на рівні районної адміністрації, управління охорони історичного середовища ЛМР. Важливим є те, що мешканців будинку, де планується мурал, повідомляють за кілька тижнів до початку робіт [36].

Dnipro Mural Fest діяв у 2017–2018 рр. та проводився за ініціативи міської влади. Метою було оживити міський простір в межах стратегії розвитку інфраструктури м. Дніпро. На фестиваль із бюджету міста виділили 900 тисяч гривень. Переважна більшість муралів у Дніпрі не мають в собі цінності для історичної пам'яті міста, бо основним побажанням даного фестивалю є аполітичність та нейтральний характер робіт. Загалом у Дніпрі є два мурали, що розповідають про історичне минуле міста. Це стінопис із зображенням козацької чайки 2018 р. [105] та портрет автора Акту проголошення незалежності України Левка Лук'яненка, що створив місцевий мураліст Валерій «Zdesroy» Колор у 2022 р. [104].

У Вінниці стінописи почали створювати з 2015 р. в рамках резиденції “Vin-Art-City”. Цей багаторічний проєкт почався з міжнародного конкурсу муралів, що прикрасили будівлі до дня міста. Зокрема робота Артура Столярчука «Річка Буг», яку він створив у 2016 р. на проспекті Коцюбинського. Для розпису обрали технічну будівлю – трансформаторну будку. Автор присвятив мурал головній артерії міста – річці Південний Буг. Основою стінопису є символічне зображення русла річки, по якій плывуть риби та паперові кораблі [101].

Відновити історичний вигляд будівлі покликаний мурал «Садиба Стаховського» на будівлі за адресою провулок Верещагіна, 6. Микола Стаховський – громадсько-політичний діяч, перший голова дипломатичної місії Української народної республіки у Великій Британії. Будівлю було спроектовано Василем Кричевським у стилі українського архітектурного модерну ще в 1915 р. Завдяки муралу, створеному 2018 року, зберегли частинку історії міста [156].

Фестиваль Mural Social Club проходив з 2016 р. у кількох містах України – Київ, Одеса та Чернігів. Ініціатива та організація фестивалю належить благодійному фонду Sky Art Foundation. На запрошення кураторів проєкту брали участь художники з Іспанії, Франції, США, Португалії, Чилі, Бразилії, Італії, Греції та Росії. Серед українських митців були представлені АЕС Interesni Kazki, Сергій Радкевич, Роман Мінін, Олександр Корбан та інші [49]. Однією з робіт даного фестивалю став стінопис іспанського художника Гонзало Борондо «Портиали». Митець надихнувся Софійським собором, пам'яткою архітектури міста, та зобразив на стіні будівлі ніби портал всередину собору [15].

На території Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» художник із Канади Аарон Лі-Хілл створив свій мурал «Вплив відкриття» в даному проєкті. Об'єктом мистецького вираження стало будівля Центру культури і мистецтв КПІ, на якій тепер створено мурал присвячений науковим відкриттям останніх років, зокрема бозона Хіггса. В своїй роботі художник поєднав образ адронного колайдера та фотографію XIX ст., де зображені люди в русі [29].

Також завдяки міжнародному проєкту «Art United Us» українською столицею зацікавився художник-авангардист із Бразилії Франциско Родріго да Сільва, що у своїй діяльності використовує псевдонім Nunca і вважається одним із найвідоміших вуличних художників свого покоління. Його роботи можна знайти в Музеї сучасного мистецтва в Сан-Паулу (Бразилія). Результатом творчої роботи митця стала поява образу козака на стіні будинку за адресою м. Київ, вулиця Спаська, 6А [76]. Обличчя козака покривають орнаментами три руки, що символізують представників корінних народів Бразилії, поєднавши культурні символи двох країн. Такий діалог культур сприяє здоровій комунікації, розширюючи її межі.

Виявлення іноземцями інтересу до української національної культури, його вираження через власний світогляд та впровадження в громадських просторах міста викликало як позитивну, так і негативну реакцію. Наприклад, американський репер Вільям Адамс, гуляючи вулицями Києва, натрапив на

стінопис Nuncsa та поділився цим у своїх соцмережах: «Я йду по вулиці в Києві, в Україні. Дивлюся на будівлю, і що я бачу? Малюнок Нунка! Це Нунка, брат! Це до біса красиво!». На противагу такій позитивній реакції серед громадськості було багато супротивників даного стінопису, відбувалося перешкоджання процесу розпису, незважаючи на дозвіл мешканців та місцевої адміністрації [157].

Питання чи має художник право висловлюватись в межах публічного простору міста з роками ставало все більш актуальним для вулиць Києва. Згідно із інформацією «The Village» 2008 р. в місті було створено понад 200 муралів [94]. Офіційної статистики по стінописах м. Києва немає, бо на рівні КМДА не проводиться така статистична робота. Виникає питання як тоді місто може слідкувати за збереженням культурної спадщини, формувати здоровий публічний простір та сприяти розвитку громадянського суспільства за допомогою візуального мистецтва.

В рамках фестивалів муралів, інших міжнародних проєктів співпраці художників велика кількість стінописів була створена іноземцями. Проблема таких робіт в нерозумінні контексту, особливо яскраво це спостерігається в муралах після повномасштабного вторгнення на деокупованих територіях Київщини. Наприклад, у Бучі американські художники створили мурал із портретом української жінки. Її волосся зібране в косу, а на голові вінок із троянд. У міськраді зазначили, що цей образ уособлює силу, яку проявили жінки під час війни. Однак якщо говорити про роль жінки під час російсько-української війни можна було б використати образ військової, медика, волонтерки та безлічі інших ролей, що ближче до прояву сили та відважності ніж портрет у віночку [69].

Питання створення стінопису, вибору сюжету та будівлі для розпису не було чітко врегульоване. Низка РДА має свої правила для отримання дозволу. Дніпровська, Подільська, Печерська та Шевченківська РДА перш за все висувають вимогу узгодження ескізу із власником будівлі та організацією, що

обслуговує будинок. Для керівництва Святошинського району важливим є естетична складова малюнка та її роль в загальному вигляді будівлі [112].

Каталізатором активної дискусії стало створення восени 2023 р. муралу на історичній будівлі, що знаходиться на вулиці Січових Стрільців. Почала заселятися дана вулиця ще з XIX ст., а активна забудова датується кін. XIX – поч. XX ст. Частина історичних будівель була знесена у 1980-х рр. Будівля, на якій почали створювати мурал, це прибутковий будинок 1903 р., який є пам'яткою містобудування України місцевого значення [20].

Ініціаторкою створення муралу стала фотографка Євгенія Фуллен. Вона заявляє, що її стінопис присвячений подяці Франції за підтримку України під російсько-української війни. Сюжетно він складається з пари, що стоїть над прірвою – Квазіmodo та Есмеральда з твору «Собор Паризької Богоматері», позаду них вид на місто, а поряд височіє пелікан. Реакція місцевої громади на такий стінопис була різною [39].

Звісно, у даного муралу були й прихильники, проте активна частина громади домоглася заборони даної роботи та відновлення початкового стану стіни. Згідно із рішенням консультативної комісії Департаменту охорони культурної спадщини, розробницю муралу Євгенію Фуллен попросили зафарбувати мурал власним коштом, що станом на її інтерв'ю в лютому 2024 р. не було зроблено [92].

Створення малюнка на стіні будівлі, яка знаходиться під захистом Департаменту охорони культурної спадщини, є неприпустимим. Ситуації з муралом Євгенії Фуллен можна протиставити інший стінопис на тій же вулиці Січових Стрільців. У 2015 р. компанія Kailas-V створила мурал на брандмауері житлового будинку № 75, що датується кінцем XIX – початком XX ст. До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського у межах проєкту City-Art [73]. Через обрану організаторами постать та лише початок розвитку муралізму в Києві цей стінопис сприйнявся населенням в рази краще.

Ще однією роботою яка викликала резонанс поміж мешканців Києва є стінопис на Рейтарській, 2. Ідея ескізу полягала в створенні муралу із зображення

дівчини-воїна, яка несе в собі нове життя. Життям в цьому малюнку була панорама міста Бахмут. «Дівчина-воїн – сильна та незламана духом. Вона пережила війну, біль, страждання, втрату рідного міста та близьких людей, але витримала всі випробування долі та нескорена несе в собі нове життя», – заявляє художник Євгеній Аксьоненко [118].

Ініціаторкою створення муралу була музикантка та блогерка Даша Суворова, що до повномасштабного вторгнення російських військ в Україну досить активно виступала та отримувала нагороди за музичну діяльність на території РФ. Основною претензією мешканців будинку, де вирішили створювати мурал, є те, що мурал почали наносити без їхнього відома. Другим аспектом є які саме образи та символи були використані для візуального нагадування про трагедію міста Бахмут – під час запеклих боїв після російського вторгнення 2022 р. місто було зруйноване на понад 80% [35]. В образі жінки на ескізі стінопису спостерігається схожість із ініціаторкою проєкту Дашею Суворовою. На думку мешканців будинку в інтерв'ю The Village [70] трагедія цілого міста Бахмут не повинна зображуватись як персональна подія, а об'єднати в малюнку історію всіх мешканців міста та його захисників, щоб жодним чином не сприяти спекуляціям та піарі в будь-якому вигляді.

Такі конфлікти стосовно нанесення муралів, відсутність діалогу художників та місцевих жителів спонукають до пошуку адекватного механізму створення образів на стінах будівель. Активісти створили петицію до Київської міської ради, вимагаючи зупинити створення нових муралів до затвердження прозорого механізму залучення громади та експертного середовища до погодження їх ескізів [81]. Конкурс на проєкти публічного мистецтва є досить поширеною практикою як в європейських містах, так і в інших містах України. Таке обрання твору мистецтва допомагає порозумітись місцевій громаді та посадовцям, результатом якого є цінний витвір у публічному просторі.

РОЗДІЛ 3.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МИНУЛОГО В МУРАЛАХ

3.1. Тематична характеристика

За інформацією дослідниці О. О. Ковалевської, сфера візуального пізнання зазнала істотного розширення житті суспільства, оточуючи людину в усіх сферах її життєдіяльності [3]. Муралізм є одним із елементів сучасної візуальної культури. Окрім естетичної складової, мурали можуть увічнювати відомих діячів України та світу, важливі події в історії держави загалом чи локального сюжету історії міста.

За наявною в публічному просторі інформацією було проаналізовано 262 мурали українських міст. Що є достатньо репрезентативною кількістю для відтворення тематичного їх наповнення. Із всієї сукупності проаналізованих муралів період Русі-України висвітлюють 3 мурали; козацьку добу – 16; Українську революцію 1917-1921 рр. – 10; діяльність ОУН та УПА – 3; Чорнобильську катастрофу – 2. Дослідникам української історії присвячено 6 муралів; діячам культури та мистецтва – 11 національного рівня, 25 регіонального та 2 міждержавного.

Також серед сюжетних образів стінописів представлені постаті святих (3), жінки в історичному строї певного регіону (3), народним віруванням (2), регіональним галузям економіки (9), коротка історія міста, де є сукупне зображення місцевих пам'яток, історичних подій та постатей (понад 28).

Поширеність чи відсутність образів певного періоду історії в стінописах залежить від історичної свідомості населення. Не менш важливим фактором служить відповідний сучасності емоційний відгук до тієї чи іншої епохи. Образ Русі-України так чи інакше присутній у сучасному публічному просторі. Мурал із зображенням Святослава Хороброго створили у Кропивницькому [123]. Художник Андрій Пальваль створив його на фасаді будівлі третього полку

спецпризначення, небесним покровителем якого є Святослав Хоробрий. У Києві створили стінопис про «Повчання Ярослава синам» [59], а у місті Звягель розташований мурал із зображеннями князя Возвягельського XIII ст. та Костянтина Острозького [138].

Серед усіх періодів історії України найбільшою популярністю користується козаччина. Географія поширення муралів про них досить велика. У с. Коршачина Сумської обл. Єгор Авдеєнко створив стінопис про козаків-характерників, надавши акцент образу Івана Сірка (Див. Додаток А.1.) [116]. Розміри даного стінопису сягають 200 кв. м, що робить його найбільшим на Білопільщині. Предки підприємця Юрія Сидоренка, на будівлі якого було створено мурал, були слобідськими козаками. Образ козаків-характерників обрали через те, що він мало відомий серед українського населення.

У Чугуєві Харківської області відтворили фрагмент відомої картини Іллі Ріпіна «Козаки пишуть листа турецькому султанові». Цей лист є пам'яткою історії козацтва та відмовою на вимогу турецького султана здатися без бою, де козаки глузують як із султана, так і з його війська. Цікавим поворотом долі можна назвати, що мурал такій пам'ятці розташований близько до кордону із РФ. Авторство цього чугуївського муралу належить групі митців із Харкова – Kailas-V. Чугуїв також є рідним містом Іллі Ріпіна, автора картини «Козаки пишуть листа турецькому султанові». Його постаті присвятили стінопис на іншій будівлі центральної вулиці міста [91].

Оригінальним баченням поділилися художники Кропивницького у своїй роботі «Козак Мамай на місяці». На стіні дев'ятоповерхівки з'явився масштабний мурал, де зображено національного героя у космічному скафандрі. Козак Мамай символізує вільну українську людину, а космічна тематика пов'язана з тим, що мурал розташований в районі Космонавтів, на вулиці космонавта Попова. Один з художників муралу, Захар Шевчук заявив, що це збірний образ українського козака-космонавта. Фінансування даного проєкту відбувалось із бюджету міської ради Кропивницька [122].

Серед козацьких гетьманів присутнім в сюжетах муралів є Богдан Хмельницький. Йому присвячені роботи у Запоріжжі [106] та Нікополі [124]. Місто Запоріжжя славиться історико-культурною спадщиною козацького періоду, тому не дивно що в одному із осередків козацтва створили мурал на честь гетьмана Богдана Хмельницького. Розташована художня робота на території цеху одного із підприємств міста. Митець Олександр Корбан заявив, що це перша робота в рамках проєкту «Кожен з нас – герой. Кожен – частина новітньої історії», метою якого є зображення видатних українських діячів різних епох. Доречним доповненням до стінопису є табличка, де кожен може дізнатися коротку довідку про постать гетьмана та історію будівлі.

Понад десять стінописів на території України присвячено постаті Тараса Шевченка, що є найвищим показником серед реальних історичних постатей. Найбільший з них знаходиться у Харкові й займає площу 750 кв. метрів [61]. Варто виділити роботу художника Андрія Буняка (Див. Додаток А.2.). Він створив мурал присвячений постаті Шевченка у стилі «The Beatles», що тепер прикрашає міський простір Львова [131]. Гаслом стінопису став напис «Зніміть з мене вже той кожух». «Зображення чоловіків на пішохідному переході відсилає до нас до відомої фотографії учасників групи «The Beatles» — поп-ікон минулого століття. Водночас силуети нагадують образ Тараса Григоровича Шевченка, одітого в кожух, військову форму, чорне пальто. Так його зображають, аби передати журбу. Хоча, згідно з історичними даними, викладеними на курсі Орісі Демської, Тарас Шевченко був веселим і комунікабельним, душею компанії, а «мучеником» його зробив Радянський союз», — так говорить про мурал його автор.

Ще один стінопис Львова представляє Шевченка в цікавій техніці виконання, що трохи нагадує вишивку хрестиком. Художник В. Стецькович [132]. Також мурали, присвячені постаті Тараса Шевченка, представлені в Броварах [9], Покровську [58], Кременчуці [158], Люботині [137], Сумах [62], Рівному [143], Черкасах [74] та на Кіровоградщині [51]. «Катерину» Шевченка

зобразили на муралі м. Ірпінь [17], а у Переяславі створили мурал за мотивами творів кобзаря [140].

Іванові Франку присвятили мурали у Дрогобичі [12], Івано-Франківську [13] та Коломійі [86]. Історія останнього є досить символічною. Стінопис розташований на будівлі колишнього «Галицького готелю», де 7 серпня 1884 р. поет востаннє зустрівся з Ольгою Рошкевич. На той час вона вже була дружиною Володимира Озаркевича, але саме для Івана Франка залишилась його першим коханням.

Січовим стрільцям, одній з найбільш боєздатних військових формацій Армії УНР, присвячено стінопис в Коломійі. Дана робота чудово вписується в публічний простір міста, бо знаходиться на вулиці Січових стрільців та чудово візуалізує сторінку історії міста [114]. З метою вшанування подвигу героїв битви під Крутами створили мурали у Харкові [150] та Києві [33].

Серед персоналій української революції 1917–1921 рр. на стінописах прослідковуємо Симона Петлюру (Київ, Кам'янець-Подільський), Павла Скоропадського (Київ), Нестора Махна (Запоріжжя) та Петра Болбочана (Черкаси). Фундатора української авіації Петра Франка разом із дружиною зобразили на стінописі у Львові. Цікавою є задумка авторів: подружжя розмістили на різних частинах стіни, адже їх розділили ще за життя, коли Петра забрали НКВД [127]. Також Петра Франка можна зустріти на муралі в Старокостянтинові на території бригади тактичної авіації Повітряних Сил. Цікавим для сучасної історичної пам'яті є те, що поряд з ним зобразили постать актора та режисера Леоніда Бикова [77].

Діяльності ОУН та УПА присвячено мурал у Тернополі, що знаходиться поряд із Музеєм політв'язнів [30]. Центральною фігурою стінопису є дівчина, що тримає прапор. Також присутні гасла цих організацій та елементи військових битв від княжих часів до боїв безпосередньо ОУН-УПА. Стінописи із портретними зображеннями діячів українського визвольного руху присвячені у Калуші (Є. Коновальцю, Р. Шухевичу та С. Бандері) [108] та Сколе (Є. Коновальцю) [52].

Пам'яті Чорнобильської катастрофи 1986 р. в Україні створено щонайменше два мурали. На території ЧАЕС, всередині недобудованого п'ятого реактора вуличний художник із Австралії Гвідо Ван Хелтен створив стінопис присвячений ліквідаторам та постраждалим від цієї катастрофи [83]. Другий мурал знаходиться на фасаді будівлі м. Славутич, де мешкають переселенці з Прип'яті. Батько художниці Олени Нойни був ліквідатором аварії на ЧАЕС. На стінописі є два основних акценти: місто та янгол, що простягає йому свої обійми [67]. Чи не єдиним куточком України, де збереглися стінописи із гаслами часів СРСР є саме м. Прип'ять, де поміж покинутого мешканцями міста присутні патріотичні радянські плакати ще часів Другої світової війни [31].

Важливим засобом легітимізації суверенного існування країни є національна історія. Простори пам'яті у вигляді муралів, тим хто її вивчав можна знайти у Києві (Портрет Михайла Грушевського) [73], Конотопі (Олександрю Лазаревському) [115], Запоріжжі (Якову Новицькому) [107], Львові (Борису Возницькому) [128] та у с. Халеп'я на Київщині (Вікентію Хвойці) [68].

Детальніше варто розглянути мурал, присвячений Якову Новицькому. Даний стінопис був створений до 250-річчя від заснування міста Запоріжжя. Основою роботи є постать Новицького, позаду якого, на задньому плані малюнка, видніється о. Хортиця, що символізує й напрямок дослідження вченого. Він був видатним істориком, археологом, етнографом-фольклористом та збирачем запорозької старовини.

Метри української культури також представлені на стінописах міст України, зокрема Соломію Крушельницьку зобразили у Тернополі [146], Миколу Леонтовича у Тульчині [41], на честь Василя Зінкевича створили стінопису в Луцьку [125], Назарія Яремчука (Тернопіль), Володимира Івасюка (Івано-Франківськ) [148], Василя Стуса (Володимир) [103], Івана Миколайчука (Чернівці та Франківськ) [155]. Саме мурал в Чернівцях розташований на стіні поруч із кіномистецьким центром, що носить ім'я Івана Миколайчука. Цікавим є те, що прообразом для стінопису є кадр з фільму «Вавилон-XX». Іван Миколайчук був одночасно і режисером фільму, і актором в ролі Фабіана. У місті

Прилуки Чернігівської області в образі козака зобразили Миколу Яковченка до 123 річниці його дня народження. За основу роботи взяли фотографію актора з архівів Національного театру імені Франка, поєднавши театральну та козацьку сторінки історії міста [141].

Порівняно багато муралів присвячено постаті актора та режисера Леоніда Бикова. Дві з трьох робіт напряду пов'язані з його життєвим шляхом. Мурал у Краматорську пов'язаний з юнацькими роками митця та приурочений до 150 річниці міста [56]. У місті Харкові, де розташований другий мурал, Л. Биков здобув фахову освіту та розпочав кар'єру [87]. Останнім є стінопис Л. Бикову в Старокостянтинові, поряд із фундатором української авіації Петром Франком [77].

3.2. Локальна специфіка муралів

Етнографічні регіони є однією із основних одиниць регіоналістики. Для них характерно своєрідність традиційної культури та самосвідомості краю. Згідно матеріалів етнографічних досліджень території України кінця XIX – початку XX ст. виділяють понад 20 етнографічних регіонів в межах території сучасної держави [38].

Історико-етнографічна тематика активно представлена серед стінописів. Насамперед це серія зображень жінок у історичному строю певного регіону. В Авдіївці у 2021 р. створили мурал під назвою «Слобожанка». На ньому зображено дівчину в традиційному слобожанському одязі на фоні сходу сонця [142]. У Косові на стінописі втілено образ гуцулки з виноградом в руках. Як одяг дівчини, так і посуд для винограду художник намалював спираючись на традиції місцевих сел, зокрема дівчина одягнута у вербовецьку сорочку [26]. Також образ подолянки з веретеном в руках створили у Хмельницьку [66].

З купальськими мотивами створили мурал у м. Корець на Рівненщині. Місцем для роботи став зруйнований міст над річкою Корчик, який зруйнували під час Другої світової війни. Локацію обрали через її популярність для

фотосесій, туристичних візитів. Авторство муралу над річкою належить Костянтину Качановському. Вибору тематики муралу посприяло проведення щорічного фестивалю «Зелене Купало», де представлена народна творчість [40]. У Коломії створили мурал, надихнувшись постаттю аридника. За віруваннями гуцулів, аридник є уособленням верховного духу Потойбіччя. Даний стінопис створювався як реклама коміксу «Аридник», але по своїй суті він чудово презентує громадськості вірування народу. В основі малюнка танець аркан [86].

Типовим сюжетом є мурал із зображенням короткої історії міста, визначних пам'яток чи постатей. Наприклад, у 2018 р. було створено мурал «Вінницький модерн» на фасаді будівлі за адресою вул. Соборна, 53. Авторками є Марина Карпенко та Ірина Прокопчук. На муралі зображено відомих людей, що проживали у Вінниці на межі XIX-XX століть. Серед них Натан Альтман – український художник-кубіст; Софія Русова – педагогиня, письменниця, одна з організаторок жіночого руху в Україні; Соф'я Зайцева – під час Другої світової війни була партизанкою, тривалий час працювала у Вінницькій колегії адвокатів; Тетяна Лентовська-Едвардс – актриса, антрепренер, ініціаторка будівництва театру ім. Садовського; Лета Ярошинська – письменниця, заснувала «Вітчизну шкільну» на Поділлі; Дмитро Гейден – російський граф, дворянин Вінницького повіту, спонсорував відкриття бібліотек, лекторіїв; Степан Васюра – фронтовик, адвокат зі 69-річним стажем роботи, заслужений юрист України; Людвіг Малиновський – лікар, громадський діяч, один із засновників Вінницької обласної клінічної лікарні імені М. І. Пирогова [156].

Широко представленим серед тематики муралів є персоналізована історія краю. У Вугледарі вшанували пам'ять місцевого гумориста Анатолія Овсієнка, створивши мурал за сюжетами його творчості [47]. Стінопис, присвячений постаті Лесі Українки, відкрили у м. Звягель [139]. Уляна Кравченко, учителька, письменниця та активістка українського жіночого руху, зображена на муралі міста Бібрки Львівської обл. [6]. Казимир Малевич провів своє дитинство та юність у Конотопі та Білопідлі Сумської області. На будівлі собору в Білопідлі створили мурал із зображенням видатного митця [80]. Саме з іконної лавки

Білопільського собору розпочався шлях митця у 1891 р. У своїх спогадах К. Малевич писав: «З Петербурга приїхали найзнаменитіші художники для писання ікон в соборі. Це нас сильно схвилювало, бо ми ще ніколи не бачили живих художників» [34].

На Київщині в містечку Іванків створили мурал із портретом української художниці Марії Примаченко, що працювала у напрямку наївного мистецтва [53]. Марія Оксентіївна родом із села Болотня Київської області, де жила і створила понад 800 полотен. Мурал поєднує в собі портретне зображення художниці та квіти за мотивами її картин. Створив даний стінопис Олександр Корбан, взявши за основу архівні фото з фонду родини Марії Примаченко. Творчості мисткині також присвячені стінописи у Луцьку напередодні 111-річчя її дня народження [28] та Києві. Лікарню «Охмадит» оздобили за мотивами творчості Марії Примаченко вже в 2023 р. Мистецький проєкт покликаний вшанувати талант мисткині та підвищити обізнаність громади про її творчість. Спадщина Марії Оксентіївни зазнала втрат внаслідок ракетного удару росіян по історико-краєзнавчому музеї в Іванкові в лютому 2022 р. [164]. Внесення унікальної творчості художниці до громадського простору сприяє закріпленню її образу в свідомості населення та, в подальшому, в історичній пам'яті [37].

Прикладом локальної історичної пам'яті окремої етнічної групи в Україні є ряд стінописів, що присвячені видатним діячам єврейського народу. Один із лідерів єврейського народу Володимир Жаботинський народився в Одесі. На вулиці, де він раніше жив, створили мурал із його зображенням, популяризуючи його персону серед жителів міста як частинку місцевої історії [18]. Образ композитора Олександра Цфасмана втілено на муралі одного із запорізьких будинків, де певний час проживав митець [75].

У Львові ж створено мурал на честь Нафталі Герца Імбера, автора гімну Ізраїлю та уродженця Золочева (Див. Додаток А.3.) [133]. Даний стінопис є прикладом місця пам'яті, де поєднується локальний, національний та міждержавний рівні історичної пам'яті. Стінопис має назву «Атіква-Надія», що пов'язано із віршем Нафталі Герца Імбера «Наша надія», текстовою основою

гімну Ізраїлю. Стінопис складається із портрету діяча, його ініціалів та років життя, назви вірша івритом, українською та англійською. Мурал було створено художниками Андрієм Савчишином і Тарасом Довгалюком. Ініціатива створення муралу належить ГО «Українсько-ізраїльське товариство» та посольству Ізраїлю в Україні. Розташування роботи є вдалим рішенням для локальної історичної пам'яті – Підзамче, історичний район міста, де проживала єврейська община до Другої світової війни.

Ще одним проявом розвитку політики міждержавної історичної пам'яті є стінопис Станіславу Лему у Львові. Відкриття муралу «Нам не потрібні інші світи. Нам потрібні дзеркала» було приурочено до відзначення 100-річчя від дня народження видатного письменника-фантаста. Станіслав Лем є громадянином Польщі єврейського походження, який провів у Львові дитячі та юнацькі роки [72]. Організатори вирішили відійти від стандартного вшанування постатей портретним стінописом, створивши на малюнку портал у інший світ, надихнувшись творчістю письменника. Мурал було створено в рамках проекту співпраці двох міст: Львова – Міста літератури ЮНЕСКО та Катовіце – Міста музики ЮНЕСКО.

З промисловими галузями господарської діяльності українців також пов'язана низка муралів. Художник Роман Мінін у 2018 р. створив мурал присвячений гірничим у Мирнограді Донецької обл., адже місто є частиною вугільного комплексу країни [135]. В Торезьку Луганської обл. у 2021 р. присвятили мурал місцевим шахтарям. Прототипом образу став Євген Камишов, який понад 16 років працював на шахті «Центральна» [147]. Робота пензля Єгора Авдєєнка із зображенням промисловця та мецената Івана Харитоненка присутня на фасаді податкової м. Суми [145].

В Коломиї створено стінопис на честь Марії Горовіц, що розвивала швейну галузь регіону на поч. XX ст. [113]. Автором муралу є франківський художник Роман Бончук. На малюнку представлено образ Марії Горовіц за роботою біля швейної машинки. Згідно із даними довідника «Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu : połączone wydawnictwa: «Rocznik Informacyjny o Spółkach Akcyjnych w

Polsce» і «Polski Przemysł i Handel (Rynek Polski)» за 1936 р., Марія Горовіц відкрила в Коломиї фабрику по виробництву штор та фіранок у 1924 році [187]. Річний капітал фабрики становив 170 тисяч злотих, що свідчить про обсяги виробництва та її затребуваність серед населення. Підприємця увійшла до переліку жінок, що вплинули на розвиток Коломиї на початку ХХ ст.

Тема водних ресурсів України також активно використовується серед муралістів. У Слов'янську стінопис «Ріка натхнення та любові» із зображенням місцевого краєвиду присвятили річці Сіверський Донець. Створили роботу на території Сіверсько-Донецького басейнового управління водних ресурсів [57]. Чорне море на вулицях Києва намалював Ricky Lee Gordon [54].

Митець із Південно-Африканської Республіки прибув до Києва в рамках міжнародного фестивалю. Його мурал має назву «Кожна ріка впадає в своє море», що підкреслює символічність зображення. Головне місце на малюнку посідає вода, що символізує річку Дніпро. Річка, в свою чергу, впадає в Чорне море та символізує джерело життя. Цікавим є використання в муралі образу коня з пам'ятника Богдану Хмельницькому на Софіївській площі. Автор роботи пояснює це так: «Я використовував знамениту статую Богдана Хмельницького, тільки зняв його з коня і змінив напрямок коня. Я зробив це, щоб показати, що все змінюється і знаходиться поза нашим контролем. Ми будуємо статуї, щоб відсвяткувати нашу історію, але наша історія разом з нашими статуями буде тільки згасати згодом, з циклом природи».

Суднобудуванню присвячено два мурали. Один створили в Тернополі із зображенням корвету «Тернопіль» та прапором військово-морських сил України [63]. Ще один мурал знаходиться у Миколаєві [134]. На малюнку зобразили фрегат «Святий Миколай», кораблі проєкту «Атлант» і «Кречет», які збудували на місцевих заводах. Мурал зазнав критики за використання в публічному просторі кораблів, що є частиною флоту РФ. А саме, важкого авіаносного крейсера пр. 1143.5 «Адмірал Кузнецов», який є частиною Північного флоту, і ракетного крейсера пр. 1164 «Москва», флагману Чорноморського флоту ВМФ Російської Федерації. Ці кораблі були збудовані саме в Миколаєві, однак

безпосередня участь в імперській зовнішній політиці РФ як на території України, так і на території Сирії, унеможлиблює їхнє використання в політиці пам'яті сучасного міста Миколаїв. Після конструктивної критики громадськості, зокрема «Демократичної сокири», організатори вирішили прибрати із стінопису бортові номери, які є прямою асоціацією із кораблями.

3.3. Події Революції гідності та сучасної російсько-української війни на стінописах України

Муралізм як напрямок в Україні активно розвинувся протягом 2014–2016 рр. Суттєвим вплинуло й агітаційне мистецтво Євромайдану. Твори подібної тематики візуалізують події, допомагають звеличувати національних героїв та вшановувати пам'ять загиблих. Значення просторової меморіалізації для колективної історичної пам'яті важко переоцінити.

Революція Гідності є непересічною подією для національного відродження України в ХХІ ст. Одним із поширених сюжетів серед стінописів є вшанування пам'яті Небесної Сотні. Їх можна розділити на дві категорії: вшанування на національному рівні та створення місця локальної історичної пам'яті, вшановуючи загиблих, що походили з даної місцевості.

У Тернополі 2014 р. було створено мурал «Героям Майдану» на вул. Валовій. На стінописі поміж палаючих шин стоїть три особи: журналіст, медик та мітингувальник зі щитом, де написано «волю народу». Художниця Тетяна Крамар надала постатям обличчя українських письменників та письменниці – Тараса Шевченка, Івана Франка та Лесі Українки. Авторка пояснює таке художнє рішення поєднанням різних епох, які мають спільну рису – боротьбу за українську державність [63]. Спостерігається і спадковість символів, адже ще взимку 2014 року в Києві на стіні одного з магазинів по вулиці Грушевського з'явилося графіті із зображенням цих трьох українських класиків як учасників протестів на Майдані [65].

Дуже цікавий стінопис було створено в Луцьку. Художник Сергій Радкевич назвав свою роботу «Святі мужі Волині», яка присвячена волинянам, що загинули на Майдані. Основу роботи складає образ людини зі схрещеними на грудях руками, де розміщена мішень для стрільби. Водночас над образом людини розташований німб, що перетворює людину на образ святого. Цей стінопис є чудовим прикладом поєднання національної та локальної історичної пам'яті [154].

У Полтаві також 2014 р. було створено мурал присвячений пам'яті Небесної Сотні. Майже місяць Дмитро Білокінь працював над створенням даного стінопису. Для своєї роботи автор обрав образи дерева, що можна пов'язати із символом дерева життя, учасників Майдану та дівчину, що символізує Україну. Образ дівчини вписаний у форму тризубу та знаходиться посередині нього [16]. Серед стінописів присутні й портретні зображення. У Києві в Сквері Небесної Сотні створено мурал на честь Сергія Нігояна [93]. Та в Івано-Франківську на стіні будівлі зобразили Романа Гурика [14].

Мурал під назвою «Слава Небесній Сотні» з'явився у Кривому Розі в районі 95 кварталу. Історія цього стінопису є досить насиченою. Протягом років робота зазнавала руйнувань з боку вандалів. Ще у 2014 р. в районі 95 кварталу створили несанкціоноване графіті на честь Небесної Сотні, за яке на авторів наклали штраф. У 2017 р. на місці було створено нове зображення, яке з часом покрили антивандальним покриттям після спроби пошкодження малюнка. Ініціатива належить бійцям Нацкорпусу та полку «Азов» [119].

У 2022 р. ГО «Криворізької організації учасників бойових дій та учасників АТО» організувала оновлення місця пам'яті. На цей раз ескіз муралу створив художник Юрій Журавель [2]. І вже у 2023 р. ескіз було втілено криворізькою художницею Анастасією Щербак. На стінописі присутні зображення полеглих Героїв із Кривого Рогу, а саме персоналії Іллі Гайдука, Олександра Горбенка, Геннадія Доценка, Юрія Єсипенка, Миколи Жорнового, Юрія Коваленкова, Андрія Козюбчика, Дениса Комара, Стаса Корнія, Ігоря Костенка, Андрія

Кравченка, Андрія Охотіна, Олександра Палія, Ігоря Проходи та Валентина Шермірзаєва [95].

У Рівному стінопис пам'яті Небесної сотні також був створений за ескізом Юрія Журавля. Із часом стінопис зазнав пошкоджень від погодних умов, тому в 2024 році відбулася церемонія відкриття відновленої роботи. Таким чином мурал став не лише візуальним нагадуванням перехожим, а й місцем збору громади для проведення меморіальних заходів. Відкриття відновленого муралу запланували на 20 лютого, зібравши громаду вшанування пам'яті героїв.

Російсько-українська війна також привернула увагу митців та присутня у місцях пам'яті громад. У 2020 р. у с. Щербані створили мурал, присвячений Геннадію Біліченку – першому військовому української армії, що загинув під російсько-української війни 13 квітня 2014 р. [79]. Роботи, що присвячені вшануванню пам'яті конкретних осіб, спершу узгоджуються з родичами загиблого, якщо не є створеними за їх ініціативи. Такий формат локальної історичної пам'яті дуже поширений серед громад різних міст України. Василю Сліпаку, солісту Паризької національної опери та учаснику бойових дій на сході України присвятили мурал у Львові під назвою «Наш Сліпак – вічний міф» [129].

Військовому Олександрю Мацієвському, якого розстріляли російські військові в грудні 2022 р., присвятили мурали в Києві [110], Одесі [23], Кривому Розі [120], Рівному [144] та Берліні [99]. Така кількість муралів свідчить про поєднання локальної історичної пам'яті із національною в образі конкретного воїна.

Другим варіантом вшанування полеглих воїнів російсько-української є створення стінописів із збірним образом військового. В даному випадку акцент зміщується більше до національної історичної пам'яті, аніж локальної. У Дніпрі створили мурал під назвою «Повернення сокола». Стінопис показує нам дівчину, яка цілує сокола, що сидить на її руці. Ці дві фігури оточені маками. Розташований малюнок недалеко від «Алеї живої пам'яті», яку висадили на території житлового масиву «Покровський» на честь загиблих українських героїв. Автором муралу є Олександр Брітцев [27].

Оригінальним за композицією є стінопис з міста Стрий, створений на фасаді місцевої церкви військовим та художником Василем Бичком (Див. Додаток А.4.). Робота має назву «Дорога в рай» та створена за ініціативи настоятеля храму отця Івана Барабаша. На муралі зображено Ісуса Христа з військовим рюкзаком на плечах, який веде до раю сімох військових, кожен з яких несе хрест. Художник зобразив постаті загиблих у війні Героїв, серед яких Дмитро Коцюбайло (Да Вінчі), Тарас Бобанич (Хаммер), Владислав Паленичко, Дмитро Форостина, Роман Сунак, Володимир (Електрик) Параццишин та Дмитро Форостина. На створення ескізу стінопису в митця пішло півроку [60].

У місті Здолбунів Рівненської області створили мурал із зображенням жінки-захисниці авторства Софії Корнійчук. Ця робота не мала реального прообразу. У центрі малюнка сидить жінка у військовій формі та паростком в руках. На задньому плані зображено важливі будівлі міста Здолбунів та поле зі стиглих колосків [5]. А у місті Вараш митець із Рівного Костянтин Качановський створив мурал на стіні ліцею №3. Особливістю роботи є зображення юнака у військовій формі із книгою в руках, що символізує інтелект та розум українських військових [100].

Після повномасштабного вторгнення РФ на територію України відбувся ренесанс у патріотичній тематиці муралізму. Поєднання в роботі цивільних та військових є одним з основних сюжетів. Окрім патріотичного спрямування такої роботи, митці сприяють висвітленню соціальної теми взаємодії військових із цивільним населенням, що сприятиме адаптації населення України до цивільного життя із ветеранами російсько-української війни в майбутньому. Зокрема у Костополі створили мурал із зображенням воїна-захисника та дитини [117]. У місті Вараш до образу воїна та дитини додали постать Андрія Первозваного на фоні церкви – покровителя України. Таким чином стінопис поєднав пам'ять про минуле і згуртованість для майбутнього [48].

Першим муралом в смт Ясіня на Гуцульщині стало зображення гуцульського буття під прихистком воїна-охоронця, віддаючи шану воїнам, які присвятили своє життя захисту України [153]. У Києві на стіні станції метро

«Оскорки» створили мурал на честь українського військового Володимира Доноса, який був важко поранений під Іловайськом, але завдяки своїм знанням вижив [71]. Внизу стінопису розмістили фразу «Знання – це скарб», і яблуко, яке на малюнку простягає Володимир Донос символізує знання.

На підтримку захисників «Азовсталі» створено щонайменше п'ять муралів на території України. У Києві на стінописі зобразили руки, які замкнені в кайданах, колючий дріт, символіку полку «Азов» та заклик до громадськості англійською мовою [109]. В Ужгороді Крістіна Гаранчевська створила мурал із образом воїна в кайданах, на якого направлена зброя з усіх сторін. Малюнок доповнюють два написи: зверху розташований «Save the heroes of Azovstal!», а знизу напис «тремтять вартові воріт пекельних» [55]. А ще 18 травня 2022 р., доки ще тривали бойові дії на території маріупольського металургійного комбінату, в Нововолинську створили мурал захисникам Маріуполя [136]. Також у Кривому Розі [96] та Львові [130] створили мурали, присвячені Маріуполю та його захисникам.

Розглянуті мурали охоплюють усі п'ять рівнів історичної пам'яті – особистісний, локальний, регіональний, національний та міждержавний. Найбільше стінописів присвячено локальному та національному рівням історичної пам'яті. Переважна більшість муралів поєднує в собі кілька рівнів, сприяючи формуванню свідомого громадянського суспільства.

ВИСНОВКИ

Таким чином муралізм як різновид монументального живопису є одним з ключових об'єктів сучасного урбаністичного простору. Витоки муралістичного руху прослідковуються на всіх етапах історії мистецтва. Муралізм почав активно розвиватися з того моменту, коли стіни міст стали полотном для мистецьких робіт. Вуличне мистецтво є досить різноплановим явищем, ключовою є змістовна відмінність муралів від графіті та інших його видів. Серед провідних локальних осередків варто виділити Мексику, де муралістичний рух присутній в урбаністичному просторі з початку XX ст.

Відновлення незалежності в 1991 р. відкрило Україні шлях до активного розвитку мистецької сцени. Основи муралізму як різновиду монументального живопису в Україні були запозичені з країн Європи та Америки. Український муралізм бере початок ще з 1990-х рр., але активний розвиток почався з 2013 р.

Стінописи можуть нести в собі інформацію про дану територію, її історію чи цінності. За тематичною складовою переважають мурали, що звертаються до козацького періоду та локального виміру історії населених пунктів.

Не менш важливим є те, що стінописи перебувають на перетині між публічним мистецтвом та історичною пам'яттю. Публічний простір населених пунктів є найбільш поширеним об'єктом для дослідження колективної пам'яті. Кожен з них має свою локальну історію. Мурали, важливою характеристикою яких є саме здатність передавати інформацію, є місцем сучасної меморіалізації.

Історичну пам'ять можна поділити на п'ять рівнів: особистісний, локальний, регіональний, національний та міждержавний. Великий інтерес становлять стінописи, що представляють кілька рівнів історичної пам'яті.

Тривалий період державна історична політика була ситуативною та формувалась сумішшю радянських та українських наративів. Важливим аспектом є утвердження та захист історичної пам'яті для наступних поколінь.

Стінописи належить інтегрувати в міське середовище з конкретною просвітницькою метою. Беззмистовний мурал є втраченою можливістю для закріплення в суспільній свідомості історичної пам'яті поколінь українців.

Протягом останніх десяти років тематична складова муралів у містах України зазнала змін. Відбувається поступове зникнення радянської ідеології, традицій чи ностальгії в сюжетах стінописів. Важливим засобом легітимізації суверенного існування країни є національна історія. Держава Україна та її активна громадськість повинна активно використовувати потенціал муралізму як основи для поширення національної ідентичності та історичної пам'яті. Такі дії сприятимуть консолідації соціуму та зміцненню держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Абрамович І. В. Еволюція жанру монументально-декоративного мистецтва на прикладі творчості Романа Мініна. *Сучасне мистецтво*. 2017. №13. С. 7–20.
2. Автор муралу «Небесна Сотня» узгодив оновлений ескіз стінного розпису. *Krivbass.city*. 20 жовтня 2022. URL: <https://krivbass.city/news/view/avtor-muralu-nebesna-sotnya-uzgodiv-onovlenij-eskiz-stinnogo-rozpisu>
3. Бабенко Л. Л. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями. Київ: Генеза, 2018. 288 с.
4. Бажкова Є. Міські графіті. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Львів, 2005. №38. С. 169–184.
5. Береже життя і Здолбунів: у місті на Рівненщині з'явився мурал із жінкою-захисницею. *Суспільне. Рівне*. 18 серпня 2022. URL: <https://susplne.media/rivne/272436-bereze-zitta-i-zdolbuniv-u-misti-na-rivnensini-zavivsa-mural-iz-zinkou-zahisniceu/>
6. Бібрка. *Мої подорожі ногами і на колесах*. 6 травня 2019. URL: https://vicarman.blogspot.com/2019/05/blog-post_6.html
7. Бітаєва Г. Мистецтво муралу як динамічне художнє явище сучасного українського соціуму. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2022. №18 (1). С. 79–86.
8. Бондаревська І. Історична пам'ять і забування. *Філософська думка*. 2013. №6. С. 18–21.
9. Броварчани збирають гроші на мурал – у міськраді не дали. *Трибуна. Бровари*. 31 серпня 2017. URL: <https://brovary.net.ua/brovarchany-zbyrayut-groshi-na-mural-u-miskradi-ne-daly/>
10. Бутко С. Меморіальна політика. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 220–221.

11. «Великого бажайте»: мурал для випускників намалювали у центрі Тернополя. *Суспільне: Тернопіль*. 4 липня 2023. URL: <https://suspilne.media/ternopil/521809-velikogo-bazajte-mural-dla-vipusknikov-namaluvali-u-centri-ternopola/>
12. В Дрогобичі з'явився мурал, присвячений Іванові Франку. *Media. Дрогобиччина*. 20 червня 2021. URL: <https://drogmedia.net.ua/2021/07/20/v-drogoby-chi-z-yavy-vsya-mural-pry-svyachen-y-ivanovi-franku/>
13. В Івано-Франківську з'явився мурал із зображенням Франка. *Радіо Свобода*. 5 серпня 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27902774.html>
14. В Івано-Франківську створили гігантський мурал 19-річного Героя Небесної сотні. *5.ua*. 28 вересня 2016. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/v-ivanofrankivsku-stvoryly-hihantskyi-mural-19richnoho-heroia-nebesnoi-sotni-126939.html>
15. Відомий іспанський митець Гонзало Борондо створив свою Софію на Оболоні. *Sky Art Foundation*. URL: https://skyartfound.com/mural-social-club-roboti/vidomij-ispanskij-mitec-gonzalo-borondo-stvoriv-svoyu-sofiyu-na-oboloni/#google_vignette
16. Візуальне мистецтво на вулицях: 8 полтавських муралів. *Суспільне. Полтава*. 3 жовтня 2020. URL: <https://suspilne.media/poltava/67725-vizualne-mistectvo-na-vulicah-8-poltavskih-muraliv/>
17. В Ірпені відкрили найбільший у світі мурал картини Шевченка – «Катерина». *Malyn.Media*. 28 серпня 2023. URL: <https://malyn.media/novyny/kultura/v-irpeni-vidkryly-naybilshyy-u-sviti-mural-kartyny-shevchenka-kateryna/>
18. В Одесі створили мурал із зображенням письменника Володимира Жаботинського. *Суспільне. Одеса*. 9 квітня 2021. URL: <https://suspilne.media/odesa/121235-v-odesi-stvorili-mural-iz-zobrazennam-pismennika-volodimira-zabotinskogo/>
19. «В собі криницю людям я копав»: на фасаді Миколаївської гімназії з'явився новий мурал. *0512.com.ua* 19 серпня 2023. URL:

<https://www.0512.com.ua/news/3646933/v-sobi-krinicu-ludam-a-kopav-na-fasadi-mikolaivskoi-gimnazii-zavivsa-novij-mural-foto>

20. Вулиці міста Києва. Офіційний довідник. Додаток до Рішення Київської міської Ради від Т. 22, 2015. С. 34.

21. Гаврилаш І. С. Мурали та графіті в сучасній Україні: особливості та відмінності. *Культура України*. 2018. С. 235 – 244.

22. Гаврилюк Б. Український мурал-арт у контексті світового мистецтва. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2018. Вип. № 37. С. 241 – 254.

23. «Героям Слава»: в Одесі з'явився мурал на честь розстріляного окупантами полоненого. *Апостроф*. 8 березня 2023. URL:

<https://apostrophe.ua/ua/news/society/2023-03-08/geroyam-slava-v-odesse-poyavilsya-mural-v-chest-rasstrelyannogo-okkupantami-plennika/292463>

24. Городня Н. Чинники формування історичної пам'яті сучасної української молоді. *Історичні і політологічні дослідження*. 2018. С. 28 – 33.

25. Грицюк К. Мурали: новий підхід до старого. 2018. URL : <http://uk.theoutlook.com.ua/article/5056/murali-novij-pidxid-dostarogmistetstva.html>. <http://www.korydor.in.ua/ua/opinions/muralymystetstvo-chy-dekor.htm>

26. Гуцулка з виноградом. Стіни будинку у Косові прикрасив новий мурал. *Суспільне. Івано-Франківськ*. 9 вересня 2020. URL: <https://suspilne.media/ivano-frankivsk/61794-guculka-z-vinogradom-stini-budinku-u-kosovi-prikrasiv-novij-mural/>

27. Дівчина з соколом у руці. У Дніпрі створили мурал на честь загиблих українських військових. *Суспільне. Дніпро*. 19 жовтня 2023. URL: <https://suspilne.media/dnipro/597819-divcina-z-sokolom-u-ruci-u-dnipri-stvorili-mural-na-cest-zagiblih-ukrainskih-vijskovih/>

28. До дня народження відомої української художниці Марії Приймаченко у місті відкрили мурал. *Луцька міська рада*. 11 січня 2020. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/publications/u-lutsku-do-dnia-narodzhennia-vidomoi-ukrainskoi-khudozhnytsi-marii-prymachenko-vidkryly-mural>

29. «Енергія – це життя»: на фасаді КПІ з'явився мурал з авторським зображенням адронного колайдера. *5.ua*. 2 червня 2016. URL: <https://www.5.ua/kyiv/enerhiia-tse-zhyttia-na-fasadi-kpi-ziavyvsia-muralsymvol-115936.html>
30. Є нові, а деякі – вже історія: як виглядають мурали у Тернополі. *20 хвилин*. 19 серпня 2023. URL: https://te.20minut.ua/Podii/e-novi-a-deyaki--vzhe-istoriya-yak-viglyadayut-murali-u-ternopoli-11873079.html#goog_rewarded
31. Життя триває: які графіті створили у Прип'яті. Вечірній Київ. 28 квітня 2021. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/52178/>
32. Ісаєнко А. А. Креолізований текст: зв'язок мови і культури (лінгводидактичний аспект). *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. 2012. Т. 1. №61. С. 240-243.
33. Історія з тривимірним ефектом: мурал «Крути» завершено. *Вечірній Київ*. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/28830/>
34. Історичний календар. Казимир Малевич. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lyuty/23/1879-narodyvsya-kazymyr-malevych>
35. Кириленко: 80% Бахмута зруйновано, в місті залишаються менше від 5 тисяч людей. *Радіо Свобода*. 2 березня 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-bakhmut-viyna-ruynuvannya/32296426.html>
36. Королі стін. Хто, як і навіщо малює мурали у Львові. *Твоє місто.tv*. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/koroli_stin_hto_yak_i_navishcho_malyuie_muraly_u_lvovi_89888.html
37. Корпуси лікарні «Охматдит» почали оздоблювати муралами з картинами Марії Примаченко. *The Village*. 6 березня 2023. URL: <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/336709-korpusi-likarni-ohmatdit-prikrashayut-muralami-z-kartinami-mariyi-primachenko>
38. Косміна О.Ю. Етнографічні регіони України. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії

України. Київ, 2005. 672 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Etnografi_chni_regiony_Ukrainy

39. Кузьменко Ю. Дискусія навколо нового муралу на історичній будівлі Києва: з чого все почалось. *Суспільне. Культура*. 19 вересня 2023. URL: <https://suspilne.media/culture/575605-diskusija-navkolo-novogo-muralu-na-istoricnij-budivli-kieva-z-cogo-vse-pocalos/>

40. Купальський мотив над Корчиком: у місті на Рівненщині створили мурал на зруйнованому мості. *Суспільне. Рівне*. 20 червня 2023. URL: <https://suspilne.media/rivne/510849-kupalskij-motiv-nad-korcikom-u-misti-na-rivnensini-stvorili-mural-na-zrujnovanomu-mosti/>

41. «Ла Скала» й ноти «Щедрика»: Тульчин розфарбували до оперного фестивалю. *Укрінформ*. 5 червня 2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2474449-la-skala-j-noti-sedrika-tulcin-rozfarbuvali-do-opernogo-festivalu.html>

42. Любавський Р. Мурали Харкова: простір, пам'ять, політика. *City: History, Culture, Society*. 2021. №. 12 (1). С. 24 – 40.

43. Любовець О. М. Місця пам'яті: зміст та структура поняття. *The X International Science Conference «Trends and prospects development of science and practice in modern environment»* (Geneva, November 22–24, 2021). Geneva, 2021. С. 97.

44. Малахов В. А. Мистецтво. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2009. URL: <http://www.history.org.ua/>

45. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49-62.

46. Меморалізація. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya>

47. Мешканці Вугледара креативно увічнили пам'ять про видатного земляка. Зробили мурал і не тільки. *СВОЇ.city*. 2 вересня 2021. URL:

<https://svoi.city/articles/161975/meshkanci-vugledara-uvichnili-pamyat-gumorista-anatoliya-ovsienka>

48. Мистецтво на стінах: у Вараші з'явився ще один мурал. *Район. Рівне*. 7 грудня 2023. URL: <https://varash.rayon.in.ua/news/658043-mistetstvo-na-stinakh-u-varashi-zyavivsyia-shche-odin-mural>

49. Міжнародний фестиваль Mural Social Club. *Громадський простір*. 12 травня 2016. URL: <https://www.prostir.ua/event/mizhnarodnyj-festyval-mural-social-club/>

50. Мурал Григорію Сковороді. *Мурал Харкова*. <https://mural.kh.ua/skovoroda/>

51. Мурал за мотивами творів Тараса Шевченка: у громаді на Кіровоградщині розмалювали приміщення школи (ФОТО). *Точка доступу*. 2 листопада 2023. URL: <https://dostyp.com.ua/novini/mural-za-motivami-tarasa-shevchenka-u-gromadi-na-kirovogradshini-rozmalyuvali-primishennya-shkoli/>

52. Мурал із зображенням Євгена Коновальця намалювали у Сколе. *Мій Стрий*. 28 жовтня 2021. URL: <https://stryi.online/mural-iz-zobrazhenniam-yevhena-konoval-tsia-namaliuvaly-u-skole/>

53. Мурал з портретом Марії Примаченко з'явився на будинку в Іванкові. Київський регіон. 21 жовтня 2021. URL: <https://kyivregion.info/2021/10/21/mural-z-portretom-mariyi-prymachenko-z-yavyvsya-na-budynku-v-ivankovi/>

54. Муралі Голосіївського району (Київ). *Вандрівка*. 14 лютого 2021. URL: <https://vandrivka.com.ua/murali-golosiyivskogo-rajonu-kiyiv/#kozhna-rika-vpadaye-v-more>

55. Муралі Ужгорода: 14 арт-об'єктів, які з'явилися в місті з початком повномасштабної війни. *Varosh*. 4 липня 2022. URL: <https://varosh.com.ua/noviny/muraly-uzhgoroda-14-art-ob-yektiv-yaki-z-yavylysya-v-misti-z-pochatkom-povnomasshtabnoyi-vijny/>

56. Муралі Краматорська як особливий та винятковий вид мистецтва. *Pro100media Краматорська*. 28 листопада 2023. URL: <https://pro100media.com.ua/ukrayina-moya/muraly-kramatorska-yak-osoblyvyj-ta-vynyatkovyj-vyd-mystetstva/>

57. Мурали міст Донецької області: де подивитися (ДОПОВНЕНО). *ОбщеЖитие Онлайн*. 18 червня 2018. URL: https://obs.in.ua/foto/13088-murali-mist-donetskoji-oblasti-de-podivitisya#google_vignette
58. Мурали українських поетів прикрасили прифронтову школу на Донеччині. *Газета «День»*. 15 березня 2024. URL: <https://m.day.kyiv.ua/news/271221-muraly-ukrayinskykh-poetiv-prykrasyly-pryfrontovu-shkolu-na-donechchyni>
59. Мурал «Повчання Ярослава синам, 1054 р». *Discover*. URL: <https://discover.ua/locations/mural-poucenie-aroslava-synovam-1054-g>
60. Мурал-присвяту військовим відкрили у Стрию – Новини Стрий. *Drohobych.com.ua*. 24 серпня 2023. URL: <https://drohobych.com.ua/mural-prysviatu-vijskovym-vidkryly-u-stryiu-novyny-stryj/>
61. Мурал «Тарас Шевченко». *Kailas-V.com*. URL: <https://kailas-v.com/portrait-of-taras-shevchenko>
62. Навігатор по муралах: Суми. *Rubryka.com*. 5 вересня 2018. URL: <https://rubryka.com/photo/navigator-po-muralah-sumy/>
63. Навігатор по муралах: Тернопіль. *Rubryka.com*. 28 серпня 2018. URL: <https://rubryka.com/photo/navigator-po-muralah-ternopil/>
64. Навігатор по муралах. Харків. *Rubryka.com*. 16 травня 2018. URL: <https://rubryka.com/photo/navigator-po-muralam-harkiv/>
65. На Грушевського появились украинские классики в противогазах и касках (фото). *Факти*. 11 лютого 2014. URL: <https://fakty.ua/176530-na-grushevskogo-poyavilis-ukrainskie-klassiki-v-protivogazah-i-kaskah-foto>
66. На дев'ятиповерхівці у центрі Хмельницького з'явився новий мурал. *Всім.юа* 27 вересня 2018. URL: <https://vsim.ua/Foto-dnya/na-devyatipoverhivtsi-u-tsentri-hmelnitskogo-zyavivsyia-noviy-mural-10726764.html>
67. На Київщині з'явився новий мурал: як він виглядає (ФОТО). *Comments.ua*. 28 жовтня 2021. URL: <https://kyiv.comments.ua/ua/news/society/developments/5068-na-kiivschini-z-yavivsyia-noviy-mural-yak-vin-viglyadae-foto.html>

68. На Обухівщині з'явився мурал, присвячений Вікентію Хвойці. Хроніки Обухова. 22 червня 2021. URL: <https://obukhiv.info/news/na-obukhivshchini-zyavivsy-mural-prisvyachenii-vikentiiu-khvoitci/>
69. На пошкоджених будинках Бучі з'явилися мурали від американських митців. *Суспільне. Київ*. 25 вересня 2023. URL: <https://suspilne.media/kyiv/579967-na-poskodzenih-budinkah-buci-zavilisa-murali-vid-amerikanskih-mitciv/>
70. На Рейтарській хочуть створити мурал про Бахмут. Чому мешканці проти. *The Village*. 15 серпня 2023. URL: <https://www.village.com.ua/village/city/murals/342339-na-reytarskiy-hochut-stvoriti-mural-pro-bahmut-chomu-meshkantsi-proti>
71. На станції «Осокорки» завершили мурал про ветерана Іловайська. *UA.NEWS*. 10 Грудня 2018. URL: https://ua.news/ua/capital/na-stantsiyi-osokorki-zavershili-mural-pro-veterana-ilovajska#google_vignette
72. На стіні компресорної станції у Львові відкрили мурал, присвячений Станіславу Лему. *Твоє місто*. 12 вересня 2021. URL: <https://tvoemisto.tv/news/na-stini-kompresornoj-stantsii-u-lvovi-vidkryly-mural-prisvyachenyy-stanislavu-lemu-123176.html>
73. На фасаді будинку в центрі Києва намалювали величезний портрет відомого українського політика. *Nv.ua*. 22 листопада 2015. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/na-fasadi-budinku-v-tsentri-kijeva-namaljuvali-velicheznej-portret-vidomogo-ukrajinskogo-politika-81541.html>
74. На фасаді Черкаської школи №28 з'явився мурал на честь Тараса Шевченка. *ПРОЧЕРК*. Про це говорять Черкаси. 30 серпня 2023. URL: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/112887-na-fasadi-cherkaskoyi-shkoli-28-zjavivsja-mural-na-chest-tarasa-shevchenka>
75. Новий мурал з'явився на фасаді запорізького історичного будинку. *Запорізька міська рада*. 7 жовтня 2020. URL: <https://zp.gov.ua/uk/articles/item/8563/novij-mural-zyavivsy-na-fasadi-zaporizkogo-istorichnogo-budinku->
76. Оспіщева-Павлишин М. Тенденції розвитку київського муралізму в умовах глобалізації. *Сучасне мистецтво*. 2019. № 15. С. 159-164.

77. Паркан бригади тактичної авіації прикрасять мурали Петра Франка і Леоніда Бикова. *Армія.inform.* 19 серпня 2021. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/08/19/parkan-brygady-taktychnoyi-aviacziyi-prykrasyat-muraly-petra-franka-i-leonida-bykova/>
78. Патріотичний і надихає. У Франківську завершили мурал Сковороді. *Інформатор.ua.* 18 січня 2023. URL: <https://if.informator.ua/2023/01/18/patriotychnyj-i-nadyhaye-u-frankivsku-zavershyly-mural-skovorodi/>
79. Під Полтавою створили мурал першому загиблому у війні на Донбасі: фото. *24 канал.* 23 серпня 2020. URL: https://24tv.ua/pid-poltavoyu-stvorili-mural-pershomu-zagiblomu-novini-poltavi_n1401088
80. Перше знайомство з художниками та «Місячна ніч». Що відомо про перебування Малевича на Сумщині. *Суспільне. Суми.* 23 лютого 2022. URL: <https://suspilne.media/sumy/207409-perse-znajomstvo-z-hudoznikami-ta-misacna-nic-so-vidomo-pro-perebuvanna-malevica-na-sumsini/>
81. Петиція до КМР №12541 Призупинити офіційну підтримку органами місцевої влади створення нових муралів до затвердження прозорого механізму залучення громади та експертного середовища до затвердження їх ескізів. 29 вересня 2023. URL: <https://petition.kyivcity.gov.ua/petition/?pid=12541>
82. Петровська Ю. Р., Петрович М. Б. Інтеграція мурал-арту в міське середовище. *Науковий вісник будівництва.* 2021. Т. 105. № 3. С. 265-271.
83. Поза межею. Вуличний художник намалював видовищний мурал всередині реактора ЧАЕС. *ТСН.* 26 квітня 2016. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/poza-mezheyu-vulichniy-hudozhnik-namalyuvav-vidovischniy-mural-u-reaktori-chaes-638247.html>
84. Постанова Верховної ради України «Про відзначення 300-річчя з дня народження Григорія Сковороди» від 04.11.2020 р. № 973-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-IX#Text>.
85. Правдохін В. В. Мурали як засіб переформатування міського простору. Архітектура, будівництво, дизайн в освітньому просторі: колективна

монографія. За заг. ред. д-ра іст. н. В. В. Карпова. Рига, Латвія : “Baltija Publishing”, 2021. С.128–146.

86. Про що пише місто: історії стінописів Коломиї. *Глузд*. 8 січня 2022. URL: <https://gluzd.org.ua/articles/pro-shcho-pyshe-misto-istorii-stinopysiv-kolomyi/>

87. Птахи і портрети: найвідоміші мурали Харкова. *KHARKOV.future*. 13 листопада 2020. URL: <https://kharkov-future.com.ua/uk/ptahy-i-portrety-najvidomishi-muraly-harkova>

88. Рівненський художник створив у Херсоні мурал «росія тут ніколи». *Укрінформ*. 30 січня 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3661996-rivnenskiy-hudoznik-stvoriv-u-hersoni-mural-rosia-tut-nikoli.html>

89. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 300-річчя від дня народження Григорія Сковороди» від 12 жовтня 2022 року № 899-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/899->

90. Росіяни завезли на ТОТ партію «митців» для пропаганди. *Центр національного спротиву*. 4 листопада 2023. URL: <https://sprotyv.mod.gov.ua/rosiyan-zavezly-na-tot-partiyu-mytsiv-dlya-propagandy/>

91. Серце з перцем й українська столиця живопису – чим вас здивує туристичний Чугуїв. Фото. *Слобідський край*. 8 травня 2019. URL: <https://www.slk.kh.ua/news/oblast-online/serce-z-percem-j-ukrayinska-stolicya-zhivopisu-chim-vas-zdivuye-turistichnij-chuguyiv.-foto.html>

92. Скандальна художниця Євгенія Фуллен про свої мурали та критику від активістів. *LIGA.net* 16 лютого 2024. URL: <https://life.liga.net/rozvagy/interview/ya-ne-sprymaiu-krytyku-liudei-iaki-sydiat-na-dyvani-i-nichoho-ne-robliaat-khudozhnytsia-yevheniia-fullen>

93. Сквер Небесної Сотні. Мурал-зображення Сергія Нігояна. *ToursdeKiev.com.ua* URL: <https://toursdekiev.com.ua/uk/skver-Nebesnoi-Sotni>

94. Скільки муралів зареєстровано в Києві? І в якому районі їх найбільше? Зібрали детальну статистику. *The Village*. 2 жовтня 2023. URL: <https://www.villa>

[ge.com.ua/village/city/murals/344515-skilki-muraliv-zareestrovano-v-kievi-i-v-yakomu-rayoni-yih-naybilshe-zibrati-detalnu-statistiku](https://www.kyivcity.com.ua/village/city/murals/344515-skilki-muraliv-zareestrovano-v-kievi-i-v-yakomu-rayoni-yih-naybilshe-zibrati-detalnu-statistiku)

95. «Слава Небесній сотні!»: у Кривому Розі з'явився новий патріотичний мурал. *Krivbass.city*. 24 вересня 2023. URL: <https://krivbass.city/news/view/slava-nebesnij-sotni-u-krivomu-rozi-zyavivsya-novij-patriotichnij-mural>

96. Смуток перенаправляємо в дії: у Кривому Розі створять мурал у пам'ять про Героїв Маріуполя (фото). *Krivbass.city*. 25 серпня 2023. URL: <https://krivbass.city/news/view/smutok-perenapravlyaemo-v-dii-u-krivomu-rozi-stvoryat-mural-u-pamyat-pro-geroiv-mariupolya>

97. Створення муралу до 300-річчя з дня народження Г.Сковороди у Франківську. *Новий акрополіс*. 28 жовтня 2022. URL: <https://newacropolis.org.ua/news/2022/10/28/mural-skovoroda-if>

98. Стріт-арт в Україні, вандалізм та авторське право на графіті: художник Віталій Dilk Грех про вуличне мистецтво. *Chernozem.info*. 15 травня 2018. URL: <https://chernozem.info/journal/strit-art-v-ukrayini/>

99. У Берліні з'явився мурал із українським військовим Олександром Мацієвським. *Вечірній Київ*. 30 червня 2023. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/84923/>

100. У Вараші з'явився ще один мурал. Де розміщений стінопис? *Володимирець.city* 28 листопада 2023. URL: <https://volodymyrets.city/articles/327264/u-varashi-zyavitsya-sche-odin-mural-de-rozmischenij-stinopis>

101. У Вінниці створюють другий мурал. Художник з Луцька розмалює підстанцію. *Вінниця.info*. 28 липня 2016. URL: <https://vinnitsa.info/article/u-vinnitsi-stvoryuyut-drugiy-mural-hudozhnik-z-lutska-rozmalovuye-pidstantsiyu>

102. У Вінниці створюють мурал до 300-ї річниці від дня народження Григорія Сковороди. ФОТО. *Vezha.ua*. 2 листопада 2022. URL: <https://vezha.ua/u-vinnytsi-stvoryuyut-mural-do-300-yi-richnytsi-vid-dnya-narodzhennya-grygoriya-skovorody-foto/>

103. У Володимирі з'явився мурал з портретом Стуса. *Місто вечірнє*. 9 листопада 2020. URL: <https://mistovechirne.in.ua/u-volodymyri-zyavyvsya-mural-z-portretom-stusa>
104. У Дніпрі відкрили мурал на честь автора Акту проголошення незалежності України (Фото). *Відкритий*. 20 червня 2022. URL: <https://opentv.media/ua/u-dnipri-vidkrili-mural-na-chest-avtora-aktu-progoloshennya-nezalezhnosti-ukrayini-foto>
105. У Дніпрі почався фестиваль муралів (фото). *УНІАН*. 3 листопада 2018. URL: <https://www.unian.ua/society/10324026-u-dnipri-pochavsya-festival-muraliv-foto.html>
106. У Запоріжжі з'явився мурал із зображенням Богдана Хмельницького. *Суспільне. Запоріжжя* 30 грудня 2023. URL: <https://suspilne.media/zaporizhzhia/650864-u-zaporizzi-zavivsa-mural-iz-zobrazennam-bogdana-hmelnickogo/>
107. У Запоріжжі створили мурал на честь 250-річчя міста. *Офіційний сайт Запорізької міської ради*. 14 жовтня 2020. URL: <https://zp.gov.ua/uk/articles/item/8611/u-zaporizhzhhi-stvorili-mural-na-chest-250-richchya-mista>
108. У Калуші створили інтерактивний мурал з патріотичними гаслами. *Західний кур'єр*. 24 серпня 2023. URL: <https://kuryer.if.ua/u-kalushi-stvoryly-interaktyvnyj-mural-z-patriotychnymy-gaslamy/>
109. У Києві з'явився мурал на підтримку захисників «Азовсталі». *ТутКиїв*. 27 березня 2023. URL: <https://tykyiv.com/news/u-kiievi-ziavivsia-mural-na-pidtrimku-zakhisnikiv-azovstali/>
110. У Києві з'явився мурал, присвячений герою України Олександру Мацієвському. *MarieClaire*. 2 травня 2023. URL: <https://marieclaire.ua/uk/obshhes tvo/oleksandr-matsiyevskij-mural-u-kiyevi-kristian-gemi-s215>
111. У Києві італійський художник завершив створення найбільшого мурала у світі. *УНІАН*. 11 травня 2016. URL: <https://www.unian.ua/kyiv/1342141-u-kiyevi-italiyskiy-hudojnik-zavershiv-stvorennya-naybilshogo-murala-u-sviti.html>

112. У Києві налічується понад півтори сотні муралів: в яких районах найбільше. *Главком*. 7 грудня 2020. URL: <https://glavcom.ua/kyiv/news/u-kijevi-nalichujetsya-ponad-pivtori-sotni-muraliv-v-yakih-rayonah-naybilshe-722856.html>
113. У Коломії з'явився новий мурал. ФОТО. *Дзеркало медіа*. 22 травня 2020. URL: <https://dzerkalo.media/news-search/u-kolomii-zyavivsysya-noviy-mural-foto>
114. У Коломії створюють мурал про Січових Стрільців. *Galka.if.ua*. 27 серпня 2021. URL: <https://galka.if.ua/u-kolomyyi-stvoryuyut-mural-pro-sichovyh-strilcziv-fotofakt/>
115. У Конотопі завершили створення муралу на будівлі музею. *Голос Конотопу*. 6 листопада 2018. URL: <https://konotop.in.ua/u-konotopi-zavershili-stvorenniya-muralu-na-budivli-muzeyu-foto/>
116. У Коршачині з'явився найбільший на Білопільщині мурал: хто його автор і що там зображено. *Білопілья.city*. 30 липня 2023 URL: <https://bilopillia.city/article/s/227724/u-korshachini-zyavivsysya-najbilshij-na-bilopilschini-mural-hto-jogo-avtor-i-sho-tam-zobrazhenno>
117. У Костополі створюють патріотичний мурал. *Район. Рівне*. 28 жовтня 2022. URL: <https://rivne.rayon.in.ua/news/550343-u-kostopoli-stvoryuyut-patriotichniy-mural>
118. Українська виконавиця Даша Суворова відкриє стінопис на Рейтарській. *Наш Київ*. 29 липня 2023. URL: <https://nashkiev.ua/news/ukrainska-vikonavitsya-darya-suvorova-vidkrie-stinopis-na-reitarskii>
119. У Кривому Розі відновили графіті, присвячене пам'яті героїв Небесної сотні. *Радіо Свобода*. 9 грудня 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28907124.html>
120. У Кривому Розі з'явився мурал, присвячений герою України Олександрю Мацієвському. *Днепр вечерний*. 22 березня 2023. URL: <https://dvgazeta.info/dneprnews/u-krivomu-rozi-z-yavivsysya-mural-prisvyacheniy-geroyu-ukrayini-oleksandru-matsiyevskomu.html>

121. У Кропивницькому завершили мурал, присвячений 140-річчю театру корифеїв. *Persha електронна газета*. 27 жовтня 2022. URL: <https://persha.kr.ua/zhittya/showbiz/221645-u-kropyvnytskomu-zavershyly-mural-prysvyachenij-140-richchyu-teatru-koryfeyiv/>
122. У Кропивницькому козака Мамая посадили на місяць. *Подобици.live*. 24 травня 2019. URL: <https://podrobnosti.ua/2299770-u-kropivnitskomu-kozaka-mamaja-posadili-na-msjats.html>
123. У Кропивницькому художник подарував спецпризначенцям мурал. *Громадське радіо*. 7 жовтня 2020. URL: <https://hromadske.radio/publications/u-kropyvnyts-komu-khudozhnyk-podaruvav-spetspryznachentsiam-mural>
124. Уличное искусство: 4 ярких мурала в Никополе. *Никополь.city*. URL: <https://nikopol.city/articles/66508/ulichnoe-iskusstvo-4-yarkih-murala-v-nikopole>
125. У Луцьку на будівлі суду намалювали мурал з легендарним співаком. *Волинські новини*. 20 січня 2023. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/u-lutsku-na-budivli-sudu-namaliuvaly-mural-z-lehendarnym-spivakom/>
126. У Луцьку «оживуть» мурали: фестиваль «LUTSK WALLKING» запрошує шанувальників стріт-арту. *Волинські новини*. 18 серпня 2020. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/u-lutsku-ozhyvut-muraly-festyval-Lutsk-Wallking-zaproshuye-shanuva/>
127. У Львові відкрили мурал на честь Петра Франка. *Суспільне. Львів*. 27 жовтня 2020. URL: <https://suspilne.media/lviv/74702-u-lvovi-vidkrili-mural-na-cest-petra-franka/>
128. У Львові відкрили мурал, присвячений Борису Возницькому. *Львівська міська рада*. 18 травня 2020. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/culture/278950-u-lvovi-vidkryly-mural-prysviacheniy-borysu-voznnytskomu>
129. У Львові відкрили мурал, присвячений пам'яті Василя Сліпака. *Укрінформ*. 29 червня 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3053714-u-lvovi-vidkrili-mural-prisvacenij-pamati-vasila-slipaka.html>

130. У Львові відкрили 30-метровий мурал, присвячений Маріуполю. *Суспільне. Львів*. 14 жовтня 2022. URL: <https://suspilne.media/lviv/295258-u-lvovi-vidkrili-30-metrovij-mural-prisvacenij-mariupolu/>
131. У Львові з'явився мурал Тараса Шевченка в стилі «The Beatles». ФОТО. *Твоє місто.tv*. 9 жовтня 2021 URL: https://tvoemisto.tv/news/u_lvovi_zyavyvsya_mural_tarasa_shevchenka_v_styli_the_beatles_foto_123948.html
132. У Львові на стіні будинку зобразили майже 18-метрового Шевченка. *Еспресо.tv*. 8 вересня 2014. URL: https://espreso.tv/news/2014/09/08/u_lvovi_zobra_zyly_mayzhe_18_metrovoho_shevchenka
133. У Львові створили мурал на честь автора гімну Ізраїлю родом з Львівщини. *Zahid.net*. 28 квітня 2023. URL: https://zaxid.net/u_lvovi_stvorili_mural_na_chest_avtora_gimnu_izrayilyu_rodom_z_lvivshhini_n1562524
134. У Миколаєві відкрили мурал із побудованими на місцевих заводах кораблями. *Укрінформ*. 20 вересня 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3318771-u-mikolaevi-vidkrili-mural-iz-pobudovanimi-na-miscevih-zavodah-korablami.html>
135. У Мирнограді багатоповерхівку прикрасив мурал відомого митця. *ОРБІТА телекомпанія*. 28 серпня 2018. URL: <https://orbita.dn.ua/u-mirnogradi-bagatopoverhivku-prikrasiv-mural-vidomogo-mittsya.html>
136. У місті на Волині бійцям з «Азовсталі» присвятили мурал. Відео. *Волинь.post*. 19 травня 2022. URL: <https://www.volynpost.com/news/204478-u-misti-na-volyni-bijciam-z-azovstali-prysviatyly-mural-video>
137. У нашому місті створено красивий патріотичний мурал. *Веб-портал м. Люботина*. 13 жовтня 2022. URL: <http://lubotin.kharkov.ua/main/17412-u-nashomu-mst-stvoreno-krasiviy-patrotichniy-mural.html>
138. У Новограді-Волинському з'явився мурал «Літописний Возв'язель». *Історична правда*. 17 червня 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/60cae867a10f0/>

139. У Новограді відкрили мурал із зображенням Лесі Українки. *Звягель.інфо*. 2 липня 2018 URL: <https://zvyagel.com.ua/news/14862-u-novogradi-vidkrulu-mural-iz-zobrazhennyam-lesi-ukrayinku.html>
140. У Переяславі до Дня міста створили мурал та відзначили активних мешканців. *КиївВлада*. 17 вересня 2023. URL: <https://kievvlad.com.ua/news/u-pereyaslavi-do-dnya-mista-stvorili-mural-ta-vidznachili-aktivnih-meshkantsiv?noredirect=true>
141. У Прилуках з'явився мурал актора Миколи Яковченка в образі козака Шевчика. *Espresso.tv*. 8 травня 2023 URL: <https://espresso.tv/u-prilukakh-zyavivsya-mural-aktora-mikoli-yakovchenka-v-obrazi-kozaka-shevchika>
142. У прифронтовій Авдіївці з'явився новий мурал "Слобожанка". *Rubryka.com*. 17 жовтня 2021. URL: <https://rubryka.com/2021/10/17/avdeevka-mural/>
143. У Рівному з'явився мурал з Тарасом Шевченком. *Район. Культура*. 1 квітня 2023. URL: <https://kultura.rayon.in.ua/news/588065-u-rivnomu-zyavivsya-mural-z-tarasom-shevchenkom>
144. У Рівному створили мурал на честь військового ЗСУ Олександра Мацієвського. *ШОТАМ*. 24 березня 2023. URL: <https://shotam.info/u-rivnomu-stvoryly-mural-na-chest-viyskovoho-zsu-oleksandra-matsiievskoho/>
145. У середмісті Сум з'явився новий мурал. *Sumy Today. Культура*. 5 жовтня 2021. URL: <https://sumy.today/news/culture/23604-u-seredmisti-sum-ziavyvsia-novyi-mural.html>
146. У Тернополі з'явився мурал із зображенням Соломії Крушельницької. *Укрінформ*. 29 листопада 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3793575-u-ternopoli-zavivsa-mural-iz-zobrazennam-solomii-kruselnickoi.html>
147. У Торецьку до Дня шахтаря створили тематичний мурал. *Східний варіант*. 29 серпня 2021. URL: <https://v-variant.com.ua/u-toretsku-do-dnia-shakhtaria-stvoryly-tematychnyy-mural/>

148. У Франківську намалювали мурал на честь Володимира Івасюка. *Інформатор*. 18 квітня 2022. URL: <https://if.informator.ua/2022/04/18/u-frankivsku-namalyuvaly-mural-na-chest-volodymyra-ivasyuka/>
149. У Харкові з'явився мурал до 300-річчя Сковороди (фото). *Об'єктив.tv*. 4 листопада 2022. URL: <https://www.objectiv.tv/uk/objectively/2022/11/04/u-harkovi-z-yavivsya-mural-do-300-richchya-skovorodi-foto/>
150. У Харкові з'явився мурал в пам'ять про героїв Крут. *Офіційний сайт Харківської міської ради*. 29 січня 2016. URL: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/news/u-kharkovi-zyavivsya-mural-v-pamyat-pro-geroiv-krut-30700.html>
151. У Херсоні стартував арт-фестиваль муралів на бомбосховищах «Від Конституції до Незалежності». *Укрінформ*. 8 липня 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3733098-u-hersoni-startuvav-festival-muraliv-na-bomboshovisah-vid-konstitucii-do-nezaleznosti.html>
152. У Херсоні створили мурал, присвячений тимчасово окупованому Криму. *Укрінформ*. 9 серпня 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3746111-u-hersoni-stvorili-mural-prisvacenij-timcasovo-okupovanomu-krimu.html>
153. У центрі гуцульського гірського смт Ясіня відкрили перший у громаді мурал. *Укрінформ*. 26 квітня 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3701111-u-centri-guculskogo-girskogo-smt-asina-vidkrili-persij-u-gromadi-mural.html>
154. У центрі Луцька намалювали велике графіті, присвячене Героям Майдану. Фото. *Волинь.Post* 5 березня 2014. URL: <https://www.volynpost.com/news/28708-u-centri-lucka-namalyuvaly-velyke-grafiti-prysviachene-geroiam-majdanu-foto>
155. У Чернівцях відкрили мурал із зображенням Івана Миколайчука – фото. *Молодий буковинець*. 5 вересня 2019. URL: https://molbuk.ua/chernovtsy_news/181088-u-chernivcyakh-vidbulosya-vidkryttya-muralu-mykolaychuka-foto.html#google_vignette
156. Франкова В. А. Історія вінницьких муралів. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2023. С. 78-82.

157. Фронтмен Black Eyed Peas приїхав до Києва і закохався в мурал на Подолі: фото. *Апостроф.ua*. 2 липня 2021. URL: <https://apostrophe.ua/ua/article/like/learn/2021-07-02/frontmen-black-eyed-peas-priehal-v-kiev-i-vlyubilsya-v-mural-na-podole-foto/40478>
158. Художник Брильов відновив графіті Шевченка, яке розмалювали помадою. *Телеграф.ua*. 24 серпня 2020. URL: <https://www.telegraf.in.ua/kremenchug/10088731-hudozhnik-brilov-vidnoviv-grafiti-shevchenka-jake-rozmaljuvali-pomadoju.html>
159. Шактер Р. Світовий атлас вуличного мистецтва і графіті. Київ: Magenta Art Books, 2018. 408 с.
160. Шеменьова Ю. В. Мурали України у світовому стріт-арті: формотворення, пластичне моделювання, художньо-образні особливості: дис. ... док. філос. : 023. Київ, 2021. 437 с.
161. Шило О. В., Івашко О. Д.. Монументальне мистецтво і стріт-арт в сучасному міському просторі. *Науковий вісник будівництва*. 2016. № 2. С. 74–78.
162. Що потрібно знати про художницю Поліну Райко. *VogueUa*. 8 червня 2023. URL: <https://vogue.ua/article/culture/art/shcho-potribno-znati-pro-hudozhnicyu-polinu-rayko-52524.html>
163. Яблонський В. (ред.). Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічний досліджень. Київ, 2019.
164. Як вдалося врятувати шедеври Марії Примаченко з музею в Іванкові. *Vogue UA*. 25 квітня 2023. URL: <https://vogue.ua/article/culture/art/yak-vdalosya-vryatuvati-shedevri-mariji-primachenko-z-muzeyu-v-ivankovi-52033.html>
165. Ades D. et al. Art in Latin America: the modern era, 1820–1980. Yale University Press, 1989.
166. Anreus A., Folgarait L., Greeley R. A. (ed.). Mexican Muralism: a critical history. Univ of California Press, 2012.
167. Art United Us Project. *Ilgorgo*. URL: <https://ilgorgo.com/area/art-united-us-project/>

168. Becker H. V. *Art Worlds*. Berkeley: University of California Press, 1982.
169. Best Street Art 2017 (Special). *Isupportstreetart.com*. 21 січня 2018. URL: https://www.isupportstreetart.com/issa_media/best-street-art-2017-special/
170. Corona I. Mapping the Megalopolis. Order and Disorder in Mexico City ed. by Glen David Kuecker, and Alejandro Puga. *Revista de Estudios Hispánicos*. 2020. T. 54. №. 2. C. 625–628.
171. Craw, P. J., Leland, L. S., Bussell, M. G., Munday, S. J., & Walsh, K. The Mural as Graffiti Deterrence. *Environment and Behavior*, 2006. № 38(3). P. 422–434.
172. Dabène O. *Street art and democracy in Latin America*. Cham, Switzerland : palgrave macmillan, 2020.
173. Di Crescenzo M. M., Zendri, E., Sánchez-Pons, M., Fuster-López, L., & Yusá-Marco, D. J. The use of waterborne paints in contemporary murals: Comparing the stability of vinyl, acrylic and styrene-acrylic formulations to outdoor weathering conditions. *Polymer degradation and stability*, 2014. № 107. P. 285–293.
174. Folgariat L. *Mural painting and Social Revolution in Mexico 1920–1940*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. P. 42–46.
175. Kenny J. *The Chicano mural movement of the Southwest: Populist public art and Chicano political activism*, 2006.
176. Kong L. 1 POWER AND PRESTIGE. *The SAGE Companion to the City*. 2008. C. 13.
177. Krzyżanowska N. (Counter) Monuments and (Anti) Memory in the City. An Aesthetic and Socio-Theoretical Approach. *Estetyka i Krytyka*. 2017. T. 47. №. 4. C. 109-128.
178. Lewis S. *Mūrus Charlton T. Lewis, Charles Short, A Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1879. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059:entry=murus>
179. Lippard L. R. *The lure of the local: Senses of place in a multicentered society*. – New York: New Press, 1997.
180. Lohman J. M. “The walls speak”: Murals and memory in urban Philadelphia. University of Pennsylvania, 2001.

181. Martina Di Iorio. Federico Massa: Il writer Iena Cruz a Lambrate: il murale ecologico che mangia lo smog. *ZERO. Milano*. 18 листопада 2019. URL: <https://zero.eu/en/personne/federico-massa-street-artis/>
182. Memorial (n.). Etymonline – Online Etymology Dictionary. URL: <https://www.etymonline.com/word/memorial>
183. Mural of the Month! Changing the Picture Mural. *London Mural Preservation Society's Blog*. URL: <https://londonmuralpreservationsociety.wordpress.com/>
184. Nora, P. Between memory and history: Les lieux de mémoire. *representations*, 1989. P. 7–24.
185. Nora P. Realms of memory: rethinking the French past. – Columbia University Press, 1996. P. 3
186. Raussert W. Anatol, G. L., Thies, S., Berkin, S. C., & Lozano, J. C. (Eds.). *The routledge handbook to the culture and media of the Americas*. New York: Routledge, 2020.
187. Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu : połączone wydawnictwa: "Rocznik Informacyjny o Spółkach Akcyjnych w Polsce" i "Polski Przemysł i Handel (Rynek Polski)". R. 5, 1936. URL: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/318784/display/Default?pageNumber=670>
188. Mexican Muralism: Los Tres Grandes – David Alfaro Siqueiros, Diego Rivera, and José Clemente Orozco. *Smarthistory*. URL: <https://smarthistory.org/mexican-muralism-los-tres-grandes-david-alfaro-siqueiros-diego-rivera-and-jose-clemente-orozco/>
189. Sternfeld N. Gegendenkmal und Para-Monument. Politik und Erinnerung im öffentlichen Raum/Counter-Monument and Para-Monument. Politics and Remembrance in Public Space. *Ort der Unruhe/Place of Unrest*. Klagenfurt & Celovec: Drava, 2018. P. 40–61.
190. Tuan Y. F. *Space and place: The perspective of experience*. U of Minnesota Press, 1977.
191. Winter J. Sites of Memory and the Shadow of War. *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook*. 2008. T. 8. C. 61.

192. Young J. E. The counter-monument: memory against itself in Germany today. *Critical inquiry*. 1992. T. 18. №. 2. С. 267–296.

ДОДАТОКИ

ДОДАТОК А

Додаток А.1.

Мурал, присвячений козакам-характерникам. Коршачина, Сумська обл.

Художник: Єгор Авдеєнко.

У Коршачині з'явився найбільший на Білопільщині мурал: хто його автор і що там зображено. *Білопілья.city*. 30 липня 2023 URL: <https://bilopillia.city/articles/227724/u-korshachini-zyavivsyia-najbilshij-na-bilopilschini-mural-hto-jogo-avtor-i-sho-tam-zobrazheno>

Додаток А.2.

Мурал, присвячений Тарасу Шевченку в стилі «The Beatles». Львів.

Художник: Андрій Буняк.

У Львові з'явився мурал Тараса Шевченка в стилі «The Beatles». ФОТО.
Твоє місто.tv. 9 жовтня 2021 URL: https://tvoemisto.tv/news/u_lvovi_zyavyvsya_mural_tarasa_shevchenka_v_styli_the_beatles_foto_123948.html

Додаток А.3.

Мурал на честь автора гімну Ізраїлю Нафталі Герца Імбера. Львів. Художники: Андрій Савчишин та Тарас Довгало.

У Львові створили мурал на честь автора гімну Ізраїлю родом з Львівщини. *Zahid.net*. 28 квітня 2023. URL: https://zaxid.net/u_lvovi_stvorili_mural_na_chest_avtora_gimnu_izrayilyu_rodom_z_lvivshhini_n1562524

Додаток А.4.

Мурал-присвята українським військовим. Стрий.

Назва: «Дорога в Рай». Художник: Василь Бичко.

Мурал-присвяту військовим відкрили у Стрию – Новини Стрий.
Drohobych.com.ua. 24 серпня 2023. URL: <https://drohobych.com.ua/mural-prysviatu-vijskovym-vidkryly-u-stryiu-novyny-stryj/>